

छांदोग्योपनिषत्.

पंचमः प्रपाठकः
किंमत १२ आणे.

मराठी ग्रंथालय

क्रमांक ४५६

किंमत १२ आणे.

उपनिषत्संग्रहः

छांदोग्योपनिषत्

टीकाप्राकृतार्थसहिता

अस्यग्रंथस्य पंचमः प्रपाठकः

शमदमादिसंपत्तिमतामाधिकारिणां परब्रम्हज्ञानावाप्सर्यं

रामचंद्रसूनुव्यंकटेशशर्मणा संस्कृतः

पुण्याख्यपत्तने

शुक्रवार वीथ्यां ज्ञानप्रकाशमुद्रणालये मुद्रितः

शाकाब्दाः १८१२

[सर्वप्रकारकं स्वामित्वं स्वहस्ते स्थापितं]

मौल्यं द्वादशाणकाः

उपनिषत्संग्रह.

छांदोग्योपनिषत्.

प्रपाठक ५ वा.

संस्कृत टीका व मराठी अर्थ व समजुतीच्या टिपा ह्यांसहित.

हा ग्रंथ

शांति, इंद्रियनिग्रह, वैराग्य, इत्यादि गुणांनी संपन्न अशा अधि-
कारी जनांस परमेश्वराचें ज्ञान मिळण्याकरितां

व्यंकटराव रामचंद्र

ह्यांनी तयार केला

तो

पुणें, शुक्रवार पेंठ येथें,

“ ज्ञानप्रकाश ” छापखान्यांत छापिला.

शके १८१२.

[सर्व हक्क राखून ठेविले आहेत.]

किंमत बारा आणे.

शुद्धिपत्र.

पुणे मराठी ग्रंथालय
४३७ ब नारदमठ
३३

पृ०. ओ०.

- १ १७ " शांति " चे जागी " शांतिः " पाहिजे.
- २ ६ " तज्ञानिनः " चे जागी तज्ञानिनः " असे पाहिजे.
- ४ २ " मीमांसायां " चे जागी " मीमांसायां " पाहिजे.
- ६ ४ " प्राणन्ता " चे जागी " प्राणन्तः " पाहिजे.
- ५ १० " कला " चे जागी " अकला " पाहिजे.
- ५ ११ " प्राणन्ताः " चे जागी " प्राणन्तः " पाहिजे.
- ६ ८ " अपश्यतः " चे जागी " अपश्यन्तः " पाहिजे.
- ६ ११ " कृतवान् " चे जागी " कृतवत् " पाहिजे.
- ८ ७ " ते " च्या जागी " तीं " पाहिजे.
- ९ १४ " " तत च्या जागी " तत् " पाहिजे.
- १० ७ व ८ " संपतपणा " च्या जागी " संपत्पणा " पाहिजे.
- १० १२ " चक्षुःषि " च्या जागी " चक्षुःषी " पाहिजे.
- १० २१ " इत्यादिकांचा " च्या जागी " इत्यादिकांचे " पाहिजे.
- ११ ११ " प्रतिस्थितत्वात् " चे जागी " प्रतिष्ठितत्वात् " पाहिजे.
- ११ २६ " मुख्यत्वेकरून " च्या जागी " मुख्यत्वेकरून " वाचावे.
- १२ ११ " इहामुत्रा " चे जागी " इहामुत्र " वाचावे.
- १३ ८ " व्याघ्रपदाचा " ह्याजवढल " व्याघ्रपदाचा " असे वाचावे.
- १५ २३ " यार्च्चा " चे ठिकाणी " यर्च्चा " असे पाहिजे.
- १५ २५ " तुरं भगस्य " हे " तुरंभगस्य " असे पाहिजे.
- १६ १५ " वाचयमो " च्या जागी " वाचंयमो " असे पाहिजे.
- १७ १६ " भगव " च्या जागी " भगवः " पाहिजे.
- १८ ६ " भगव " च्या जागी " भगवः " पाहिजे.
- १८ ९ " भगवन " च्या जागी " भगव न " पाहिजे.

पृ०. ओ०.

- १८ ११ “ व्यावर्त्ती ” च्या ठिकाणी “ व्यावृत्ती ” पाहिजे.
 १८ १२ “ भगव ” चे जागी “ भगवः ” वाचावें.
 १८ २७ “ वाजसनयेक ” च्या ठिकाणी “ वाजसनेयक ” पाहिजे.
 १९ ५ व ९ “ भगव ” चे जागी “ भगवः ” पाहिजे.
 १९ १० “ अवधारणे ” ह्यास “ नातःपरं ” हें जोडून पाहिजे.
 २० २४ “ तुभ्यमवोच ” ह्यांत चवर अनुस्वार पाहिजे.
 २१ १६ “ वत्स्याव ” चे जागी “ वस ” पाहिजे.
 २१ २० “ पूजाहँ ” ह्यांत हँ ह्याजवर अनुस्वार नको.
 २२ १७ “ प्रत्याखेयं ” हें एक पद आहे.
 २२ २१ “ गतवति ” चें ठिकाणी “ गतवती ” वाचावें.
 २२ २४ “ स्मै ” नको.
 २३ २४ “ विस्फुलिङ्गः ” चे जागी “ विस्फुलिङ्गाः ” पाहिजे.
 २८ १४ “ आगतं ” चे जागी “ आगति ” वाचावें.
 २९ ६ “ यद ” चे जागी “ यदा ” पाहिजे.
 २९ १३ “ पासन ” चे जागी “ पासून ” पाहिजे.
 २९ १५ “ य ” चे जागी “ ये ” पाहिजे.
 २९ १६ “ भ्भवर्त्याञ्चि ” चे जागी “ भ्भवन्त्यञ्चि ” पाहिजे.
 ३५ २ “ जुगुप्स्येत ” च्या ठिकाणी “ जुगुप्सेत ” पाहिजे.
 ३५ १६ “ पंचमा ” चे जागी “ पंचम ” पाहिजे.
 ३७ २४ “ प्रतिवत्स्ये ” च्या जागी “ प्रतिपत्स्ये ” पाहिजे.
 ४९ २० “ जानतः ” च्या जागी “ जानंतः ” पाहिजे.
 ५१ ७ “ आहवनयि ” चे जागी “ आहवनीय ” असे वाचावें.
 ५५ ७ “ तप्त ” च्या जागी “ तृप्त ” पाहिजे.
 ५५ २५ “ अनुतृप्ति ” च्या जागी “ अनुतृप्तिं ” असे वाचावें.
 ५७ १४ “ विद्या ” च्या जागी “ विद्यद्य ” पाहिजे.
 ५७ २५ “ यथा मातरं ” च्या जागी “ मातरं ” पाहिजे.

उपोद्घात.

ज्यास 'मी' म्हणतो तो कोण आहे व कसा आहे, हा प्रश्न सुचणे हे महत्वाचे आहे. त्याच्याविषयी विचार करण्यास प्रवृत्त होणे हे त्याहून अधिक महत्वाचे आहे. त्याच्याविषयी विचार करून त्याचे वास्तविक ज्ञान करून घेणे व 'मी' ह्यास योग्य प्रकारे जाणणे हे तर अतिशय महत्वाचे आहे, आणि ह्या विषयी सर्व वेदांतशास्त्राची प्रवृत्ति आहे.

सर्व प्राण्यांना अस्थि चर्मादिकांचा स्थूलदेह आहे. त्याचे आंत त्याला प्रवृत्त करणारा एक लिंगदेह आहे. ह्या लिंगदेहासच सूक्ष्मदेह म्हणतात. आपल्या देहांत मी म्हणून कोणी एक व्यक्ति आहे असे आपल्यास नेहमी भान होते, त्यासच अहंकार असे म्हणतात. देह लड्ड झाला किंवा रोड झाला तरी तो 'मी' लड्ड होत नाही व रोड होत नाही. कोणत्याही विषयी निश्चय करणारे असे जे आपणामध्ये आहे त्यास बुद्धि म्हणतात. अमुक करावे किंवा न करावे असा संकल्प विकल्प करणारे असे जे आपणामध्ये आहे त्यास मन असे म्हणतात. ज्यांच्या योगाने आपणास बाहेरील पदार्थांचे ज्ञान होते ती ज्ञानेंद्रिये आहेत. ज्ञानेंद्रिये पांच आहेत. स्पर्शाचे ज्ञान होण्याची जी त्वचेमध्ये शक्ति आहे तीस त्वर्गिंद्रिय म्हणतात. पहाण्याचे ज्ञान होण्याची जी डोळ्यामध्ये शक्ति आहे तीस चक्षुरिंद्रिय म्हणतात. ऐकण्याचे ज्ञान होण्याची जी कानामध्ये शक्ति आहे तीस श्रोत्रेंद्रिय म्हणतात. रुचीचे ज्ञान होण्याची जी शक्ति जिभेमध्ये आहे तीस रसनेंद्रिय म्हणतात. वासाचे ज्ञान होण्याची जी शक्ति नाकामध्ये आहे तीस घ्राणेंद्रिय म्हणतात. ह्या पांच ज्ञानेंद्रियांशिवाय पांच कर्मेद्रिये आहेत. त्यांची ठिकाणे येणेप्रमाणे आहेत. हात, पाय, मलद्वार, उपस्थ आणि जीभ. ह्यांमध्ये कर्मे करण्याची जी शक्ति आहे ती कर्मेद्रिये आहेत. कर्मेद्रिये ही मुख्यत्वेकरून देहाचे पोषण रक्षण इत्यादि करण्यासाठी आहेत. कर्मापेक्षां ज्ञान श्रेष्ठ आहे. म्हणून कर्मेद्रियांपेक्षां ज्ञानेंद्रिये श्रेष्ठ आहेत.

ज्ञानेंद्रियांची ठिकाणे म्हणजे नाक डोळे कान इत्यादि हे सर्व अस्थि मांस रक्त इत्यादि ह्यांनी बनलेले आहेत. ह्याप्रमाणे त्यांचे घटका-बयव सारखे असून त्यांचे पासून व्यापार भिन्नभिन्न होतात हे फार आश्चर्यकारक आहे ! कानाला ऐकू यावे आणि नाकाला किंवा डोळ्याला ऐकू येऊं नये हे किती चमत्कारिक आहे ! ह्याप्रमाणे एकाच पदार्थापासून निरनिराळीं कार्ये कशीं उत्पन्न होतात ह्याचें एक ढळढळीत उदाहरण असें आहे कीं, एकाच जमिनीत निरनिराळीं झाडे लावून एकाच विहिरीचें पाणी घातलें तर निरनिराळे परिणाम होतात. मिरच्या, ऊंस, आंबा, डाळिव इत्यादि ह्यांना भिन्न भिन्न रुचि आहे; गुलाब, मोतिया, चांफा गुलछबु, तुळस इत्यादि ह्यांना भिन्नभिन्न वास, रंग, आकार व रचना आहेत. ह्यावरून असा भिन्न प्रकार होण्याला निरनिराळ्या वियांमध्ये निरनिराळी शक्ति आहे असें सिद्ध होते. शक्तीचें स्वरूप दृष्टीस पडत नसल्यामुळे केवळ शक्तीच्या निरनिराळे प्रकारांचें स्वरूप कसें आहे हे दृष्टीस पडत नाहीं, मात्र त्याचें परिणाम निरनिराळे होतात ह्यावरून अनुमानानें समजतें.

कोणत्याही मनुष्याच्या ज्ञानेंद्रियांच्या योगानें त्यास जें ज्ञान होतें तें त्याचें प्रत्यक्ष अनुभवास येणारें जग आहे. जर कोणा मनुष्यास नुसतें श्रोत्रेंद्रिय असेल आणि दुसरीं ज्ञानेंद्रियें पहिल्यापासून नसतील, तर त्याला केवळ नादरूप जगताचें ज्ञान होईल, त्याशिवाय दुसरें कांहींच नाहीं असें त्यास अनुभवास येईल, व तो तेवढ्याच विषयी विचार करून तेवढेंच जगत आहे अशा समजुतीनें वागेल. तसेंच, ज्याला नुसतें घ्राणेंद्रिय असेल आणि दुसरीं ज्ञानेंद्रियें पहिल्यापासून नसतील त्यास गंधरूप जगताचें मात्र ज्ञान होईल, व गंधरूप जगताशिवाय दुसरें कांहीं नाहीं अशा समजुतीनें तो वागेल. तसेंच, ज्याला नुसतें चक्षुरेंद्रिय असेल आणि दुसरीं ज्ञानेंद्रियें पहिल्यापासून नसतील त्यास दिसणारे सर्व पदार्थ मात्र दिसतील, आणि त्यास शब्द, स्पर्श, रस व गंध ह्यांचें मुळींच ज्ञान होणार नाहीं. जर पांचही ज्ञानेंद्रियें नसतील, तर जन्मांतरीच्या संस्कारावरून त्याला मनोमय सृष्टीचें मात्र ज्ञान होईल. आतां पांच ज्ञानेंद्रियांनीं ज्या जगताचें ज्ञान होतें त्याशिवाय आणखी जगत आहे किंवा नाहीं व त्या ज्यास्त जगताचें ज्ञान होण्यास आणखी एक किंवा अधिक ज्यास्त

ज्ञानेन्द्रिये पाहिजेत की काय व तशी ज्यास्त ज्ञानेन्द्रिये हल्ली नसण्याचे कारण काय इत्यादि गोष्टी साधारण साधनांनी समजू शकत नाहीत, तथापि त्या विचार करण्यास योग्य आहेत. मनुष्याने ज्ञानेन्द्रियांविषयी नेहमी चिंतन करणे हे परमार्थ संबंधी ज्ञानाचे एक मोठे साधन आहे.

ज्ञानेन्द्रियांनी केव्हां केव्हां मिथ्या ज्ञान होते हे खाली दिलेल्या उदाहरणावरून स्पष्ट ध्यानांत येईल—

आपल्या आंगाला स्पर्श झाल्याने त्यापासून खोटे ज्ञान होते ह्याची उदाहरणे येणेप्रमाणे:—

(१) उजवे हाताच्या अंगठ्याजवळील बोटावर मधले बोट चढवून त्या दोन्ही बोटांच्या टोंकांमध्ये जी फट रहाते त्या फटीच्या कोपऱ्यांत लहानसा खडा डाव्या हाताने त्या दोन बोटांची टोंके धरून त्या खड्यास लागून ती टोंके एकमेकांला खड्यासुद्धा चोळली असता दोन खडे आहेत असे वाटते. हे ज्ञान खोटे आहे.

(२) कढत, कोमट व गार असे तीन प्रकारचे पाणी घेऊन एका हाताचे एक बोट कढत पाण्यांत व दुसरे हाताचे एक बोट गार पाण्यांत सुमारे अर्ध घटिका ठेवावे. मग ती दोन्ही बोटे त्या पाण्यांतून काढून कोमट पाण्यांत धरिली असता ते कोमट पाणी कढत पाण्यांतिल बोटाला गार लागते व गार पाण्यांतिल बोटाला कढत लागते. ह्याप्रमाणे एकच प्रकारचे पाणी गार व कढत आहे असे वाटते. हे ज्ञान खोटे आहे.

(३) कोणा मनुष्यास डोळे झांकण्यास सांगून त्याच्या बोटाला एक दोन किंवा तीन टांचण्या जवळ जवळ धरून हळू टोंचल्या असता किती टांचण्या टोंचल्या हे तो सांगू शकतो. परंतु त्याच्या पाठीवर कण्याजवळ पाव इंचाच्या अंतराने त्या एकदम हळू हळू टोंचल्या असता किती टांचण्या टोंचल्या हे त्यास समजत नाही. उलट खोटे ज्ञान होते.

आपल्या डोळ्याला खोटे ज्ञान होते त्याची उदाहरणे येणेप्रमाणे:—

(१) दोरी पाहून साप आहे असे दिसणे. हे ज्ञान खोटे आहे.

(२) कित्येक कोसांवर असलेला गांव किरण परावर्त झाल्याने आपल्या डोळ्यासमोर आकाशांत दिसतो. हे ज्ञान खोटे आहे.

(३) एक अर्धा ताव कागद घेऊन त्याची उभी वळकटी करून

फुंकणी सारखी नळी करावी. डावा हात उघडून त्याचे करंगळीचे बाजूला लावून त्या नळीचे एक टोक उजवे डोळ्याला लावावे. मग दोन्ही डोळे उघडे ठेवून एकसारखे पाहिले असता हाताला भोक पडल्यासारखे दिसते. हे ज्ञान खोटे आहे. ह्याप्रमाणे डोळ्याला भ्रमात्मक मिथ्या ज्ञान किती होते ह्याविषयी व्यवहारांत असंख्यात उदाहरणे आढळतात. ह्यावरून डोळ्याने जे ज्ञान होते ते सत्यच असते असे नसून डोळ्याने झालेल्या हरएक ज्ञानावर भरंवसा ठेवत नाही.

(४) आगगाडीत बसून जातांना झाडे डोंगर इत्यादि चालतात असे दिसते, आपण ज्या गाडीत बसलो असतो ती उभी राहून तिच्या शेजारून दुसरी गाडी चालली असता ती गाडी उभी आहे व आपली गाडी चालली आहे असे दिसते. आणखी रात्री आगगाडीत बसून जातांना असा भास होतो की, गाडी उलटी माघारी चालली आहे.

(५) सूर्य, चंद्र व पृथ्वी सपाट दिसतात.

(६) फार लांब पाहिले असता आभाळ पृथ्वीला लागलेले आहे असे दिसते.

(७) चंद्र सूर्य तेच असून क्षितिजांत मोठे दिसतात व डोळ्यावर आले म्हणजे लहान दिसतात. ही सर्व ज्ञाने खोटी आहेत.

आपल्या कानाला खोटे ज्ञान होते त्याची उदाहरणे येणेप्रमाणे:—

(१) घरांत बसून ऐकिले असता ताशामरफा ज्या बाजूला रस्त्यांत वाजत असतो त्याच्या उलट बाजूकडून आवाज ऐकू येतो. हे ज्ञान खोटे आहे.

(२) काही भिकारी लोक तान्हे मूल रडल्याप्रमाणे हुबेहुब ओरडतात.

(३) पाण्याचे नळीतून वारा वाजतो तेव्हां आगगाडी वाजते असे वाटते.

(४) काही लोक कुठ्यासारखे अशा प्रकारे ओरडतात की, आपल्याला आपल्या पायांत कुत्रे ओरडत आहे असे वाटते.

आपल्या जिभेला रुचीचे ज्ञान खोटे कसे होते ह्याची उदाहरणे येणेप्रमाणे:—

(१) जिमनीमा सिल्वेस्टर ह्या झाडाचा पाला प्रथम चावून थुं-

कून टाकावा. मग तशाच तोंडांत गूळ किंवा दुसरा गोड पदार्थ टाकिला असता त्याच्या गोडीचे ज्ञान होत नाही.

(२) नाक व डोळे बंद करून कांदा व मुळा हे खाल्ले असता कांदा व मुळा ह्यांची रुचि सारखी लागते. हे ज्ञान खोटे आहे.

असे आहे तथापि एका इंद्रियाने झालेल्या ज्ञानाचा पडताळा दुसऱ्या इंद्रियाने पाहिला असता सत्यज्ञान होतें. जसे बोटावरबोट चढवून दोन टोंकांमध्ये एक खडा धरिला असता दोन खडे आहेत असे ज्ञान स्पर्शाने होतें, तथापि डोळ्याने पाहिले असता एकच खडा दिसतो. आतां येथे जर कोणी असे म्हणेल कीं, स्पर्शाने झालेले ज्ञान खरें आहे किंवा डोळ्याने पाहिल्यावरून झालेले ज्ञान खरें आहे, तर त्याचा आणखी असा पडताळा पहातां येतो कीं, तोच खडा दोन बोटांच्या शेंड्यांनून काढून त्यास दुसऱ्या रीतीने स्पर्श केला असतां एकच खडा आहे असे स्पर्शानेच ज्ञान होतें.

आतां मनुष्यामध्ये जो आत्मा आहे त्याचे स्वरूप कसे आहे व तो स्वतंत्र आहे किंवा परतंत्र आहे, परतंत्र असल्यास त्याचे नियमन करणारा कोणी आहे इत्यादि विषयी माहिती मिळावी अशी बहुतेकांची इच्छा असते, व त्याविषयी नेहमी विचार करणें हें फार महत्त्वाचे फार अवश्य व फार हितकारक आहे. परंतु त्याविषयी मनुष्याला योग्य विचार करण्याला व त्याला यथार्थ ज्ञान होण्याला खरोखर वैराग्य असणें अवश्य आहे.

राग म्हणजे प्रीति. वैराग्य म्हणजे प्रीति नसणें. चक्षु, श्रोत्र, घ्राण इत्यादि निरनिराळ्या इंद्रियांचे जे रूप, शब्द, गंध इत्यादि जे निरनिराळे विषय आहेत त्यांजवर प्रीति नसणें, त्यांजकडे मन न जाणें, त्यांची इच्छा नसणें, हें वैराग्य आहे. खरोखर वैराग्य प्राप्त होणें हें फारच कठिण आहे. पुष्कळ लोक वैराग्याच्या गोष्टी सांगतात. वैराग्य दाखविण्याकरितां कोणी मिशा बोडतात, कोणी लांब लांब जटा व दाढी ठेवितात, कोणी आंगाला राख लावितात, कोणी आंगावर व कानांत तुळशीचे मणि किंवा रुद्राक्ष घालितात, कोणी भगवी पांघुरणें पांघरतात, कोणी मुक्याचे सोंग घेतात, कोणी नागवे हिंडतात, कोणी एक हात वर करून नखें वाढवितात, कोणी शिश्राला भोंक पाडून अंगठी अडकवितात, कोणी पुजेचे, भजनाचे वगैरे ढोंग माज-

वितात. अशीं नानाप्रकारचीं सैंगें घेण्यास त्यांना अनेक प्रकारचे हेतु असतात. ह्या संबंधानें लोकांत अशा म्हणी आहेत कीं, “लोक म्हणती बावा बावा न कळे गुलामाचा कावा”, “कालचा जोगी पण गांडीपावेतों जटा,” इ०. निरानिराळ्या इंद्रियांच्या विषयांची गोडी चाखिल्यानें त्या विषयांवर प्रीति उत्पन्न होते, आणि वरचेवर गोडी घेतल्यानें त्यांची प्रीति वाढत जाते. ह्याप्रमाणें प्रीति वाढल्यानें त्या विषयामध्यें चित्त रंगून जाते. मग परमार्थाकडे चित्त वळत नाहीं. कारण इंद्रियांच्या विषयांची गोडी जशी लवकर अनुभवास येते तशी परमार्थाची गोडी लवकर अनुभवास येत नाहीं. त्यामुळे विषयाची गोडी सोडून परमार्थाकडे लक्ष लावणें फार दुःखकारक वाटते.

विषयाची गोडी घेण्याविषयी इच्छा उत्पन्न करण्याला मुख्यत्वे कऱून चार कारणे आहेत—दर्शन, स्पर्शन, श्रवण व मनन. एकादी सुंदर स्त्री पाहिली असतां अगर तिचा स्पर्श झाला असतां तिजविषयी इच्छा उत्पन्न होते. अथवा एकाद्या स्त्रीच्या सौंदर्याचें वर्णन ऐकिलें असतां तिजविषयी इच्छा होते. अथवा एकादी सुंदर स्त्री पाहिल्यानंतर अथवा तिच्याशीं स्पर्श केल्यानंतर अथवा तिचे सौंदर्याचें वर्णन ऐकिल्यानंतर तशा स्त्री-विषयी मनांत विचार करीत राहिलें असतां तिजविषयी इच्छा उत्पन्न होते. म्हणून ज्यास वैराग्य पाहिजे असेल त्यानें विषयाचें दर्शन, स्पर्शन, श्रवण अथवा मनन न होईल अशा प्रकारें तजवीज ठेविली पाहिजे. तथापि अशा योगानें जें वैराग्य उत्पन्न होईल तें दृढ होणार नाहीं.

ज्याला विषय हाच परब्रह्मा पेक्षां अधिक वाटतो त्याला परब्रह्माची जरूर नाहीं. परंतु विषय ज्यास्त सुखकारक आहे किंवा परब्रह्माचें ज्ञान ज्यास्त सुखकारक आहे हें समजण्यास्तव त्याला परब्रह्माचें ज्ञान झालें पाहिजे. परब्रह्माचें ज्ञान साधारणतः वैराग्या शिवाय होत नाहीं. आणखी जो वैराग्य संपादन करून परब्रह्माचें ज्ञान मिळविल त्यास ब्रह्मानंदाच्या अखंड व उत्तम सुखाचें ज्ञान झाल्या कारणानें विषयाचे नाशवंत व दुःखजनक अशा सुखाकडे त्याचें लक्ष जात नाहीं. ब्रह्मज्ञान प्राप्त होण्यापूर्वी तें ज्ञान मिळण्याकरितां वैराग्य प्राप्त होण्यास्तव मनुष्यानें विषय सुखाविषयी योग्य विचार करून त्या सुखाची योग्यता व अनिष्टपणा हीं लक्षांत आणावीत, व भर्तृहरिकृत वैराग्यशतक व योगवासिष्ठ व तसेंच

उयांत विषयसुखाची विटंबना केली आहे असे दुसरे जे ग्रंथ असतील त्यांत सांगितल्याप्रमाणे वारंवार विचार करावा. विषयसुखाच्या ठिकाणी जसजसे दोष दर्शन होत जाईल तसतसा त्यांचा वीट येऊन वैराग्य उत्पन्न होऊं लागतें व मनुष्य ज्ञानास योग्य होत जातो, व तसाच अभ्यास करित गेलें असतां वैराग्य बळकट होत जातें व ब्रह्मज्ञान प्राप्त होऊं लागतें. कोणा मनुष्यास इंद्रियांच्या विषयावर वीट येऊं लागला म्हणजे त्याला जग व जगातील पदार्थ आणि व्यापार ह्यांजविषयी निराळ्याच प्रकारे कल्पना येऊं लागतात, जगतामध्ये आपली वास्तविक स्थिति कशी आहे हें समजूं लागतें; व आत्मा आणि देह ह्यांचे विवेचन होऊं लागतें.

आणखी वैराग्य उत्पन्न होण्याला आत्मा व अनात्मा म्हणजे देह ह्यांचेविषयी सूक्ष्म रीतीने विचार करावा. साधारणपणे आपलें जें नाहीं त्याजवर आपली प्रीति नसते. दुसऱ्याच्या घरीं कोणी मनुष्य मेला, किंवा त्याचें घर जळालें किंवा त्याचा डोळा गेला तर आपणास फारसें दुःख वाटत नाहीं. परंतु आपलें स्वताचें कांहीं वाईट झालें तर अत्यंत दुःख होतें. ह्याचें कारण एवढेंच आहे कीं, आपलीं मनुष्ये इत्यादिकांवर ममत्व असतें. ह्यावरून ज्यावर आपलें ममत्व असतें म्हणजे जें आपलें असतें त्यावर आपली प्रीति असते व तें नष्ट झालें तर दुःख होतें. आतां जो आत्मा व अनात्मा ह्यांचे विवेचन करितो त्यास असें समजतें कीं, इंद्रिये हीं आपलीं नाहींत. जरी मी अंधळा, बहिरा, मुका इत्यादि झालों तरी माझा आत्मा कायम असतो. जसें अंधळ्याला चक्षुरिंद्रियाचे विषयांवर प्रीति नसते, बहिऱ्याला श्रोत्रेन्द्रियाचे विषयावर प्रीति नसते, ह्याप्रमाणे सर्व इंद्रिये नाहींत असा मनुष्य असल्यास त्यास सर्व ज्ञानेन्द्रियांचे विषयावर म्हणजे सर्व जगतावर प्रीति रहाणार नाहीं. इंद्रिये व त्यांचे अर्थ हे नाश पावणारे आहेत. ती आपणास केव्हां नाहींशी होतील ह्याचा नियम नाहीं. असें जर आहे, तर आपण आपल्या इंद्रियांवर व त्यांचे विषयावर कां प्रीति ठेवावी ? कारण नाशवंत पदार्थांवर प्रीति ठेविल्यास जेव्हां त्या पदार्थांचा नाश होतो तेव्हां ते नाहींसे झाल्याने आपणास दुःख होणार आहे. असा पक्का विचार झाला असतां वैराग्य प्राप्त होतें. वैराग्याची व परमार्थाचे ज्ञानाची सुरुवात बरोबर होते.

विचारानें व ज्ञानानें जें वैराग्य मिळतें तें खरें व सर्वांत श्रेष्ठ आहे. असे वैराग्य एकदां उत्पन्न झालें म्हणजे तें जावयाचें नाहीं, व त्यापासून परमार्थाचें कार्य उत्तम प्रकारें साधतें. साधारणपणें ज्यास जें मिळण्याजोगें नाहीं त्यास त्याविषयीं एक प्रकारचें वैराग्य असतें, रंकाला राज्याविषयीं वैराग्य असतें, नपुंसकाला स्त्रीविषयीं वैराग्य असतें, बहिऱ्याला गायनाविषयीं वैराग्य असतें, परंतु हें खरें वैराग्य नव्हे. तर ज्यास जें मिळण्याजोगें आहे त्याची त्याजवर प्रीति असून त्यास त्याविषयीं इच्छा उत्पन्न झाली नाहीं किंवा इच्छा उत्पन्न होऊन ती विचारानें आवरली, तर तें वैराग्य खरें म्हणावें. कोणी मनुष्य नपुंसक नसून व त्यास सुंदर स्त्री साध्य असून तिजविषयीं त्याला इच्छा झाली नाहीं किंवा इच्छा उत्पन्न होऊन ती त्यानें विचारानें आवरून ठेविली तर हें वैराग्य खरें असें समजलें पाहिजे. ह्याच वैराग्याची योग्यता श्रेष्ठ आहे, आणि परमार्थ ज्ञानाला असेंच वैराग्य पाहिजे. असें वैराग्य उत्पन्न झालें म्हणजे परमार्थ साधण्याला क्षणभरही उशीर लागत नाहीं.

बहुतेक मनुष्ये निर्बुद्ध असून त्यांना विचारानें ज्ञान मिळविण्याची शक्ति नसते. अशा लोकांकडून केवळ विचारानें वैराग्य संपादन करणें होत नाहीं. म्हणून अशा लोकांनीं कर्ममार्गास अनुसरून वैराग्य मिळवावें. त्यांनीं स्नान, संध्या, ब्रह्मयज्ञ, देवपूजा, हरिकीर्तन श्रवण, कृच्छ्रचांद्रायणादिव्रतें, तीर्थयात्रा, अशा प्रकारचीं सत्कर्में करावीत. अशा सत्कर्मांत जो वेळ गुंततो त्या वेळीं मन आवरून राहून इतर विषयावर प्रीति नसते. ह्या प्रमाणें रोज रोज कर्में करित गेलें असतां चित्तशुद्धि होऊन वैराग्य येतें. तसेंच एकाद्याला चागलें किंवा वाईट व्यसन लागलें तरी वैराग्य उत्पन्न होतें. जर कोणी अति विषयलंपट होऊन नेहमीं रांडेच्याघरीं पडून राहिला असला तर त्याचें सर्व लक्ष त्या रांडेकडे असल्यामुळें त्याचें लक्ष दुसऱ्या विषयाकडे जात नाहीं व त्यास दुसऱ्या विषयावर इच्छा उत्पन्न होत नाहीं. मग लोक त्याला असें म्हणतात कीं, 'हा फार रांडेच्या नादीं लागला आहे, त्यामुळें त्याला जेवणखाण कामधंदा वगैरे कांहीं नकोसें झालें आहे.' तसेंच एकाद्या विद्यार्थ्याला विद्येचें इतकें व्यसन लागतें कीं, तो नेहमीं ग्रंथावलोकन करितो, नाटकें किंवा तमाशा पहाण्याला जात नाहीं, रिक्ताने व मूर्ख मंडळींत मिसळत नाहीं, ऐषआरामाची इ-

च्छा करीत नाही, तर केवळ शरीराचे निर्वाहार्थ जेवढे कर्म करणे जरूर आहे तेवढे करून नेहमी केवळ अभ्यासाची इच्छा करितो. अशा विद्यार्थ्यास अभ्यासाशिवाय इतर विषयांवर वैराग्य असते.

सामान्यतः हरएक मनुष्यास वैराग्य असते. ज्या मनुष्याची इच्छा ज्या विषयावर जात नाही त्याविषयी त्या मनुष्यास वैराग्य आहे असे म्हटले पाहिजे. जो जातीचा असल ब्राम्हण असतो त्याची इच्छा मद्यमांस अशा वाईट पदार्थांवर जात नाही. म्हणून त्याविषयी त्यास वैराग्य आहे असे होते. तसेच, कोणाही जाणत्या मनुष्याची इच्छा विष्टेकडे जात नाही, म्हणून त्याविषयी त्यास वैराग्य आहे असे म्हटले असतां चालेल. मृत्यूवर हरएक मनुष्याची अप्रीति आहे, म्हणून त्यास त्याविषयी वैराग्य आहे. ह्याप्रमाणे पूर्वीच्या अनेक जन्मींच्या संचित कर्मांच्या संस्कारामुळे कोणा योग्य मनुष्याला परमार्थाला उपयोगी असे वैराग्य ह्याच जन्मीं स्वभावतांच असते, आणि त्यामुळे तो ह्या जन्मीं ज्ञानमार्गांत निमग्न होतो.

वैराग्य, त्याची साधने, त्याचे फळ, ज्ञान व ज्ञानाचे फळ ह्या संबंधी असंख्यात उदाहरणे पुराणांत आहेत. परंतु त्यांपैकी एकही येथे उदाहरण देत नाही, कारण कोणी अशी शंका काढील की, पुराणांत ऐतिहासिक गोष्टी आहेत, साधारणपणे असा अनुभव आहे की इतिहासांत पुष्कळ खोट्या गोष्टी अनेक कारणांनी व हेतूंनी मिसळल्या असल्यामुळे त्यांतील गोष्टींवर भरंवसा ठेवत नाही. म्हणून पुराणांतील गोष्टी खऱ्या आहेत किंवा खोट्या आहेत ह्याचा प्रथम निर्णय केल्याशिवाय त्यांतील गोष्टींचे दाखले उपयोगाचे नाहीत. पुराणांतील गोष्टी खऱ्या आहेत किंवा नाहीत व पुराणास कितपत प्रामाण्य आहे ह्याविषयी दुसरे ठिकाणी विचार करण्यांत येईल.

मूर्खपणाविषयी जशा जांवयावर गोष्टी आहेत तशा वैराग्याविषयी व ज्ञानाविषयी संन्याशावर गोष्टी आहेत. त्या गोष्टी मनांत वैराग्य उत्पन्न करण्याला व ते बळकट ठसविण्याला फार उपयोगी आहेत. त्यांचा मासला दाखविण्याकरितां खाली कांहीं गोष्टी दिल्या आहेत.

गोष्ट १.—एक संन्याशी दररोज नदींत स्नान करून घाटावर बसून गोमुखीत हात घालून जप करीत बसे. एके दिवशी तो बसला

असतां त्याचे शेजारी कोणा एका मनुष्याचे सोन्याचे कडे पडले होते. तेथे एक परीट धुण्याला आला. स्वामीस मौनव्रत असल्यामुळे त्यांनी त्या परटाकडे पाहून गोमुखीत असलेला हात तसाच त्या कड्याकडे करून हं हं असें ह्मटले. त्याचा अर्थ की, त्या परटाने कडे आपणास ध्यावे. तेव्हां तो परीट असें म्हणाला की, 'मला कडे नको, मी जेवढे प्रामाणिकपणाने मिळवितो तेवढेच मला पुरे आहे, मला दुसऱ्याचे कडे घेऊन काय करावयाचे आहे,' असें भाषण ऐकून त्या स्वामीस फार खेद वाटून असें वाटले की, आपण संन्यास घेऊन आपली इच्छा गेली नाही, तेव्हां त्या परटापेक्षां आपली योग्यता कमी आहे.

गोष्ट २.—एका देवळांत एक स्वामी होते. त्या देवळांत देवाला पुष्कळ बायका येत असत. त्या देवदर्शनाला आल्या म्हणजे स्वामीकडे येऊन त्यांना नमस्कार करून जात असत. त्यांमध्ये एक स्त्री फार सुंदर होती. तिजवर स्वामीचे मन जाऊन त्यांनी तिजपुढे एके दिवशी गोष्ट काढिली. ती स्त्री सुन्न होती. तेव्हां अशा महान योग्याची आपल्यावर इच्छा गेली असतां त्याचे मनोरथ पूर्ण न कारणे हेही पाप आहे असें मनांत आणून तिने स्वामीस बरे आहे म्हणून त्यांस असें विचारले की, मी केव्हां येऊं ? स्वामींनी सांगितले की, भर दोन प्रहरा सर्व माणसे जेवण्यास गुंतलीं असतात व देवास कोणी येत नाहीत त्या वेळीं तूं ये. मग त्याप्रमाणे ती स्त्री भरगच्ची पितांबर नेसून व अंगावर उत्तम दागिने घालून दोन प्रहरां देवळांत स्वामीकडे गेली. इकडे स्वामी कामाच्या व्यथेनें तळमळत व तिची मोठ्या उत्कंठेनें वाट पहात एकसारखी टक लावून बसले होते. ही स्त्री तेथे गेल्यावर स्वामीला देहभान नाहीसें होऊन चट्टिशी उठून तिला हाताने धरून देवळापाठीमागे एक पडकी जागा होती तेथे तिला नेली. त्या जागीं जमिनीवर कचरा व राख अशी घाण पडलेली होती. त्या ठिकाणीं ते स्वामी ती जागा घाणेरडी आहे ह्याचे भान न रहातां तिला खाली पाडूं लागले. तेव्हां स्वामीना घाण लागू नये म्हणून ती आपल्या पितांबराचा पदर सोडून पसरूं लागली. त्या वेळीं स्वामी तिला असें म्हणूं लागले की, पितांबर पसरूं नको, तो खराब होईल. तेव्हां ती स्त्री स्वामीस असें म्हणाली की, आपले बहुत वर्षांचे तप खराब होत आहे, त्या पुढे माझे पितां-

बराची काय किमत आहे ! ह्यावरून स्वामीस असा पश्चात्ताप झाला कीं, त्या स्त्रीला जी समजूत आहे ती सुद्धां आपल्याला नाही, आणि आपण असे कामाधीन होऊन सर्व तपाचें फळ घालविणार होतो परंतु तें ह्या स्त्रीनें आज वांचविलें म्हणून त्यानीं तिजला गुरू केलें.

गोष्ट ३.—एका देवळांत एक स्वामी होते. ते गोरेगोमटे असून वयानें तरुण, रूपानें देखणे व शरीरानें सुंदर, असे होते. ते दर-रोज देवळांतील मंडपांत पूजा करित बसत. तेथें देवदर्शनास ज्या बायका येत होत्या त्यांपैकी एकीचें मन त्या स्वामीवर गेलें ! ती स्त्री दररोज देवळांत येऊन स्वामीची सेवा करूं लागली. पुढें एके दिवशीं स्वामीनीं तिला म्हटलें कीं, तूं पुष्कळ सेवा केलीस, तुला काय पाहिजे सांग. ती म्हणाली कीं, मी मागेन तो वर द्याल तर मी सांगतें. मग ती योग्य प्रकारें संपत्ति किंवा संतति मागेल असें स्वामीना वाटून ते बरें म्हणाले. मग ती म्हणाली कीं, स्वामी, मजला तुमच्यावर वासना झाली आहे तर माझा मनोरथ पूर्ण करावा, स्वामी वचनांत गुंतल्यामुळें बरें म्हणाले, आणि तिला असें सांगितलें कीं, दोन दिवसांनीं यावें, मध्यंतरीं आल्यास काम होणार नाही. हें ऐकून तिला मोठा आनंद होऊन ती आपले घरीं गेली. नंतर स्वामीनीं एका वैद्याकडे जाऊन त्यास असें सांगितलें कीं, मला फार अजीर्ण झालें आहे, तर चांगले सडकून दहा वीस जुलाब होतील असें औषध पाहिजे. वैद्यानें स्वामीस कांहीं गोळ्या दिल्यावर स्वामीनीं आणखी ज्यास्त गोळ्या मागून घेतल्या. मग स्वामीनीं कुंभाराचे घराहून एक मोठें डेरकें आणून देवळा पाठी-मागे ठेविलें, आणि जुलाबाचे औषध पुष्कळ घेऊन त्या डेरक्यांत जुलाब केले. ह्याप्रमाणें जुलाब होऊन होऊन तें डेरकें जुलाबांनीं भरलें व स्वामी फार खंगून गेल्यामुळें घोंगडी पांघरून स्तब्ध पडून राहिले. ती स्त्री नेमिल्या वेळीं येऊन कावरीबावरी होऊन स्वामीकरितां चोर्हीकडे पाहूं लागली, तर स्वामी कोठेही दिसेनात. तेथें कोणी घोंगडी पांघरून निजलें आहे असें पाहिलें, त्यास तिनें ओळखिलें नाही, त्यांस धक्का देऊन तिनें विचारिलें कीं, स्वामी कोठें आहेत ! तेव्हां स्वामीनीं पांघरूणांतूनच कन्हत कन्हत असें उत्तर दिलें कीं, स्वामी देवळा पाठीमागे डेरक्यांत आहेत. ती फारच कामातूर झाल्या-

मुळें मोठ्या लगवगीनें देवळाच्या पाठीमागें जाऊन डेरक्यांत हात घालून, 'स्वामी' म्हणून म्हणाली तें तिचा हात बचदिशीं घाणीनें भरला तेव्हां ती मोठ्या रागानें परत येऊन त्या कांबळा पांघरून पडलेल्या बुवास म्हणाली, मेल्या, तूं मला फसविलेंस, स्वामी कोठें आहेत तें सांग, नाही तर मी तुला मारते. मग स्वामी उठून बसून म्हणाले कीं, मीच स्वामी असून मला तूं ओळखिलें नाहीस, पूर्वीं जो मी होतो त्यांत जें कमी झाल्यामुळें तूं मला आतां ओळखीत नाहीस तें डेरक्यांत आहे म्हणून तुला स्वामी डेरक्यांत आहेत असें सांगितलें, असें सांगितल्यावर तिला असें ज्ञान झालें कीं, ज्यावर मी भुललें होतें तें डेरक्यांत असून हल्लींचे स्थितीतल्या स्वामीकडे माझे मन जात नाही. ह्यावरून तिला आपल्या कृत्याचा पश्चात्ताप घडून वैराग्य उत्पन्न झालें आणि स्वामींना गुरु केलें.

गोष्ट ४.—एक स्वामी अगदीं दिगंबर रहात असत. त्यांना लोकांनीं सांगितलें कीं, बायकामुलांमध्ये असें रहाणें फार वाईट दिसतें, तर चार बोटें लंगोटी लाविली असतां तुमचे साधनास अडचण न येतां लोकांत बरें दिसेल. त्यावरून चार चौघांचें म्हणणें कबूल करून स्वामीनीं लंगोटी घातली. ती लंगोटी रोज धुवून वाळत घातली असतां उंदीर तिजला करंडू लागले, म्हणून उंदरांचा उपद्रव न लागावा म्हणून मांजर बाळगिलें, मग मांजराला दूध घालण्याकरितां गाय बाळगिली, व गाथीला संभाळण्याकरितां बायको केली. नंतर त्या बायकोला पोरें होऊन ती जेव्हां त्याला मनस्वी त्रास देऊं लागली तेव्हां त्या स्वामीनीं असा विचार केला कीं, हा एवढा त्रास केवळ लंगोटीच्या योगानें झाला, असें म्हणून लंगोटी फेडून टाकून वनांत चालते झाले. ह्यावरून लोकांत अशी म्हण आहे कीं, 'जितका व्याप तितका संताप.' म्हणून सर्वसंगपरित्याग करावा.

गोष्ट ५.—एक गृहस्थ लांब प्रवासाला निघाला तिकडे त्याला वर्ष दोन वर्षे लागण्याची होती. त्यानें बायकोला घरीं ठेवून तिला नींद रीतीनें राहण्याविषयीं ताकीद केली, आणि ती नवीतरुणी असल्यामुळें तिला असें सांगितलें कीं, तुझ्या मनाला कदाचित कामविकार झाला तर जो कोणी लांब परसाकडेस जात असेल त्याच्याशीं तूं संभोग कर. असें

सांगून तो गेला. त्याची बायको कांहीं दिवस नीट होती. पुढें तिला कामाविकार उत्पन्न झाला. त्यावरून ती नवऱ्याने सांगितल्याप्रमाणें पुरुषाचा शोध करूं लागली. तिने पहाटेस आपल्या गच्चीवर जाऊन उभें रहावें व लांब परसाकडेस कोण जातो हें पहावें, असा शोध करितां करितां एके दिवशीं एक संन्याशी सर्वापेक्षां लांब परसाकडे गेलेला पाहिला, आणि दाशीला सांगितलें कीं, त्या संन्याशास घेऊन ये. नंतर ती दाशी त्या संन्याशाकडे जाऊन अशी म्हणाली कीं, आमचे बाईसाहेब तुम्हास बोलावीत आहेत. ते म्हणाले, मी संन्याशी आहे, मला कशासाठीं बोलावितात ! दाशी म्हणाली, कांहीं काम आहे, चला. तेव्हां ते बाईकडे गेले. बाईनें नमस्कार करून ती स्वामीचा हात धरूं लागली. स्वामीनीं हूं हूं करून दूर सरून हात हालवून शिवूं नका असें दर्शविलें. तथापि बाई कामातूर झाल्यामुळे स्वामीचा हात धरून त्यांस अंतःपुरांत नेऊं लागली. त्या वेळीं स्वामीनीं तिचा हात झिटकारिला. पुनः तिनें हात धरिला. पुनः त्यानीं हिसका दिला. अशा दंग्यांत स्वामीचा शौचास नेलेला तुंबा फुटला. तेव्हां स्वामी मोठ्यानें रडूं लागले. बाईनें विचारिलें, महाराज, रडतां कां ? तुम्हास लागेल तसा दुसरा तांब्या देतें. स्वामी म्हणाले कीं, तुझा तांब्या काय कामाचा, कारण ज्याला आजपर्यंत मी आपलें आंग दाखविलें तो तुंबा फुटला, आतां नवीन भांड्यास आंग कसें दाखवूं, त्यास तुझा तांब्या मला नको. हें ऐकिल्याबरोबर बाई सावध झाली, आणि तिला असें वाटलें कीं, हा संन्याशी पुरुष असून तो आपलें आंग तांब्यासारख्या निर्जीव पदार्थालाही दाखविण्याला लाजतो, आणि मी स्त्री असून नवऱ्याशिवाय दुसऱ्या पुरुषाला अंग दाखविण्यास तयार झालें आहे, तर मला धिःकार असो, असें वाटून तिला वैराग्य उत्पन्न झालें.

गोष्ट ६-काशी क्षेत्रीं एक स्वामी राहत होते. ते भागीरथी नदींतून स्नान करून आपले मठांत जाण्याचे वाटेवर एका वेश्येचे घर होतें. स्वामी त्या वाटेनें जाऊं लागले असतां ती वेश्या आपले दारांत उभी राहून 'स्वामी सावध' असें दररोज म्हणत असे. स्वामीस तें रुचेना, म्हणून ते दुसऱ्या रस्त्यानें जाऊं लागले. तिकडेही ती

जाऊन 'स्वामी सावध' असे म्हणू लागली, आणि त्यांच्या पुढे जाऊन असा श्लोक म्हणाली की, 'कृष्ण त्वदीय पदपंकजपंजरांते तद्देव मे वसतु मानसराजहंसः ॥ प्राणप्रयाणसमये कफवातपित्तैः कंठावरोधनविधौ स्मरणं कुतस्ते.*' असे घडत असतां स्वामीचे मरणाचा समय आला. मरण्याचे पूर्वी कांहीं दिवस स्वामीनी आपल्या पायांतल्या चेंपल्या एका चांभाराकडे नीट करण्यास दिल्या होत्या, त्या तयार होऊन आल्या नव्हत्या, म्हणून मरतेसमयी त्या चेंपल्यांची आठवण होऊन मनांत चांभाराला शिब्या दिल्या, आणि चांभाराकडे लक्ष ठेवून प्राण सोडला. त्यामुळे स्वामी चांभाराचे जन्मास गेले. उत्पन्न झाल्यावर स्वामीला पूर्वजन्मीची आठवण असल्यामुळे पश्चात्ताप होऊन आईचे यान पिईनात व रडेनात. तेव्हां आईबाप काळजी करू लागले व मुलाने नीट व्हावे म्हणून उपाय करू लागले. तेव्हां असे समजले की, एक वेश्या लहान मुलाची परीक्षा चांगली करिते. मग तिला बोलावून आणिले. तिने मूळ पाहिले. ती फार ज्ञानी असल्यामुळे तिने स्वामीस ताबडतोब ओळखिले आणि त्यास पूर्वजन्मीची आठवण दिली की, मी 'स्वामी सावध' असे म्हणत होते तेव्हां तुम्हास फार वाईट वाटत होते, तुम्ही त्या वेळी सवध न राहिल्यामुळे तुमचा असा परिणाम झाला, आतां पश्चात्ताप होऊन काय उपयोग, तर असे करूनका, ज्या आईबापांच्या पोटी आलां आहां त्यांना संतोष द्या आणि ह्या जन्मांतच काय सार्थक करणे असेल ते करा. असा त्या वेश्येने उपदेश केल्याबरोबर मुलाने डोळे उघडून पिण्यास प्रारंभ केला. सारांश, वासनेचा क्षय झाल्याशिवाय मुक्ति मिळत नाही.

जीव पृथ्वीवर कसा प्रगट होतो, तो पृथ्वीवर प्रगट होण्यापूर्वी कोठे होता व तो पृथ्वीवर नाहीसा झाल्यावर कोठे जातो ह्याजविषयी सूक्ष्म रीतीने विचार करित गेले असतां तेणेंकरूनही उत्तम वैराग्य मिळते. ह्या-

* अर्थ-कौणीएन भक्त देवास असे म्हणतो की, हे कृष्ण, तुझ्या चरणकमलरूपी पिंजऱ्यांत माझा मनोरूप राजहंस पक्षी राहो, कारण प्राण जातेवेळीं कफ, वात, पित्त ह्यांनीं गळा दाटून गेल्यावर तुझें स्मरण कोटून होणार !

विषयीं रूपक अलंकार करून छांदोग्याचे पांचवे प्रपाठकांत व बृहदार-
प्याचे सहावे अध्यायांत फार चांगल्या प्रकारे विचार केलेला आहे.

वैराग्य मिळविण्याचा एक उत्तम प्रकार असा आहे की, परमेश्वरावि-
षयीं मनांत श्रद्धा बाळगून त्याची नेहेमीं उत्तम भक्ति करावी. आपण
जीं जीं कर्मे करितों तीं तीं सर्व त्याला अर्पण करावीत. पाण्याचा घोट
घेणे असेल किंवा सुपारीचे खांड खाणे असेल, तरी 'परमेश्वरा, हे तुला
अर्पण असो' असे म्हणून घ्यावे. सर्व वेळ देवाची पजा, देवाची स्तुति,
देवाविषयीं श्रवण, देवदर्शनाकरितां तीर्थयात्रा करणे, ह्यांत घालवावा. नेहमीं
देवाची अशी प्रार्थना करावी की, "हे परमेश्वरा, मी महा पापी व महा
अज्ञानी आहे, तुझ्याजवळ येण्याची किंवा कांहीं मागण्याची माझी योग्यता
नाहीं, माझे अज्ञान व माझी स्थिति पाहून तुलाच माझी करुणा येऊ दे,
मी तुजला शरण येतो, तुझे मला ज्ञान व्हावे एवढेच मला मागणे आहे,
ह्या शिवाय मला संपत्ति किंवा संतति कांहींही नको. तूं अतिशय दयाळू
आहेस, तुझ्यावाचून मला कोणी नाहीं, मी तुझा आहे, माझ्यावर एवढी
रूपा कर." आपल्यास जे कांहीं मिळते ते परमेश्वराच्या इच्छेनें मिळते,
आपल्या स्वताच्या इच्छेनें कांहीं मिळत नाहीं. कर्त्ता करविता परमेश्वर
आहे, आपल्या स्वाधीन कांहीं नाहीं. अशा प्रकारे समजून जो नेहेमीं
चागतो त्यास उत्तम वैराग्य व ज्ञान प्राप्त होत जाते.

जर कोणा मनुष्याला वैराग्य उत्पन्न झाले तर ते त्याची जशी योग्य-
ग्यता असेल तसे ते टिकते. कांहीं मनुष्य असे असतात की, त्यांना
वैराग्य उत्पन्न झाले म्हणजे ते नाहींसे होत नाहीं, तर ते एकदम प्रपं-
चाचा त्याग करून एकसारखे परमार्थ साधण्याकडे लागतात. बहुतेक
मनुष्य असे असतात की, त्यांना वैराग्य उत्पन्न झाले तर ते क्षणभर
टिकते. अशा वैराग्यास स्मशानवैराग्य म्हणतात. जर कोणी प्रियकर
आप्त किंवा मित्र मेला तर त्याला पौंचविण्याकरितां स्मशानभूमीपर्यंत
कांहीं लोक जातात, व जेव्हां ते तेथील विधि पहातात तेव्हां ते असे
म्हणतात की, "मनुष्य जसा येतो तसा जातो, बरोबर कांहीं घेऊन
जात नाहीं, सर्व येयल्या येथे रहाते, जीवत असे तौपर्यंत मनुष्याचा केव-
ढा व्याप असतो, मेलें म्हणजे सर्व नाहींसे होतें, आपले आईबाप, बा-
यको, मुलें, इष्टमित्र संपत्ति व संतति हे सर्व आपण आहोंत तेथपर्यंत आ-

पले आहेत. " असे म्हणून त्यांना त्या वेळीं सर्व जग तुच्छ वाटते, परंतु ते स्मशानांतून घरीं आले म्हणजे त्यांचे रोजचे सर्व व्यापार पूर्वीप्रमाणे चालतात, व वैराग्य निघून जाते. ह्यास स्मशानवैराग्य असे म्हणतात. आणखी कांहीं मनुष्ये अशीं असतात कीं, त्यांना जसें जसें वैराग्य उत्पन्न होत जाते तसें तसें ते स्थिर रहात जाऊन दिवसेंदिवस त्यापासून त्यांचें लक्ष परमार्थसाधनाकडे ज्यास्त ज्यास्त लागत जाते.

वैराग्यानें निरनिराळ्या प्रकृतींच्या मनुष्यांची स्थिति निरनिराळी होते. जे तामस प्रकृतीचे आहेत त्यांना जगतावर वीट उत्पन्न झाल्यानें ते जगापासून दूर राहून जगाचा द्वेष करितात, त्यांच्याशीं कोणी बोललें तर त्यांना राग येतो व कांहीं विचारिलें तर नीट बोलत नाहींत, आणि त्यांची वागणूक जगाच्या रहाटी विरुद्ध असते. जे शुद्ध सत्व प्रकृतीचे आहेत त्यांना जगताचा वीट आला तथापि जगताच्या वाईट स्थितीकरितां त्यांचे मनांत दया येऊन जगताशीं मोठ्या आनंदानें वागणूक करितात. जसा बाप ज्ञानी असला तथापि तो आपल्या अज्ञान बालकाबरोबर त्याच्या रीतीप्रमाणें खेळतो, तसा तो विरक्त मनुष्य आपण ज्ञानी असला तथापि जगतांतील प्राण्यांत मिसळून त्यांना सुख व आनंद होईल असें त्यांबरोबर वागतो. जे मिश्रप्रकृतीचे आहेत ते जगाचा द्वेष करित नाहींत व त्यांत मिसळतही नाहींत, परंतु मोठ्या शांतपणानें व गंभीरपणानें रहातात.

जो विरक्त असेल त्यास जरी जगताची जरूरी नाहीं, तर त्यानें असे मनांत आणावें कीं, हे जग परमेश्वराचे रहाण्याचें ठिकाण आहे, परमेश्वरानें आपल्यास येथील चमत्कार दाखविण्यास्तव आणिलें आहे, येथील सर्व प्राणी व इतर पदार्थ परमेश्वराचे आहेत, आपणास परमेश्वराची जरूरी असून त्याची कृपा मिळविण्याची आहे, परमेश्वराच्या प्राण्यांबरोबर आपण चांगल्या रीतीनें वागलों नाहीं तर तो आपणावर प्रसन्न होणार नाहीं, वास्तविक पाहतां जग वाईट नाहीं, आपण अज्ञानी होतो तेव्हां भलत्यालाच आपण सुख समजत होतो, पुढें ज्ञान मिळाल्यावर तें सुख खरें सुख नसून दुःख आहे असें समजलें ही जगाची चूक नसून आपली चूक आहे, वास्तविक सुख काय आहे हें समजून त्या अनुरोधानें आपण जगावर योग्य प्रीति ठेवून वागलें असतां त्यांत आपला विशेष

फायदा असून तेणेंकरून परमार्थही साधतो. विरक्त मनुष्याने आपण आसक्त राहून जगातील प्राण्यांवर होईल तितकी प्रीति ठेवावी, त्यांजवर होईल तितका अनेक प्रकारे उपकार करावा, व त्यांजबरोबर अतिशय आनंदाने वागावे. एवढेच नाही, तर जसे चंदनाच्या झाडाला कोणी तोडूं लागल्यास त्यापासून ज्यास्त सुगंध येतो, तशी आपणास कोणी इजा केल्यास त्यावर आपण ज्यास्त प्रेम ठेवावे, त्याजवर ज्यास्त उपकार करावेत, आणि त्याशीं ज्यास्त आनंदाने रहावे. जो विरक्त मनुष्य प्रपंचांत राहून ह्याप्रमाणे वागतो व परमार्थ साधतो तो ह्या लोकांत व परलोकांत धन्य समजावा.

पृथ्वीवर व स्वर्गलोकीं अनेक प्रकारचीं वैभवे आहेत परंतु त्या सर्व वैभवांमध्ये वैराग्यासारखे मोठे वैभव दुसरें नाही. ज्याचेपाशीं वैराग्यसंपत्ति असेल तो खरा श्रीमान् समजला पाहिजे. येवढेच नाही, तर जो वैराग्यहीन असेल तो भाग्यहीन व दरिद्री आहे. विदूरनीतींत यक्षाने विदुराला प्रश्न केले आहेत, व विदुराने त्याचीं उत्तरे दिलीं आहेत. त्यांमध्ये एक प्रश्न असा आहे कीं, दरिद्री कोण? ह्याचें उत्तर, ज्यास इच्छा आहे तो, असे दिलें आहे, आणि दुसरा प्रश्न असा आहे कीं, श्रीमंत कोण? ह्याचें उत्तर ज्यास इच्छा नाही तो, असे दिलें आहे. जो वैराग्यसंपन्न व सुशील असतो त्याची कोणत्याही मनुष्यावर किंवा पदार्थावर प्रीति नसते असे पूर्वी सांगितलें. त्यावरून तो दुसऱ्या मनुष्याचा किंवा पदार्थाचा द्वेष करितो किंवा स्वीकार करित नाही असे समजूं नये. तो आपणास त्यापासून सुख व्हावे अशी इच्छा बाळगित नाही. तो दुसऱ्यावर दयाभूत असण्याविषयी व दुसऱ्यांना सुख देण्याविषयी जितका तत्पर असतो तितका दुसरा कोणीही नसतो. जरी तो कोणत्याही मनुष्याची किंवा पदार्थाची इच्छा करित नाही, तरी त्याजवर दुसरी मनुष्ये अत्यंत प्रीति ठेवितात व मनुष्यांची व पदार्थांची त्याजवळ समृद्धि असते. सर्व लोक त्याला मान देतात. त्याला जगातील प्राण्यांपासून व इतर पदार्थांपासून जितकें सुख होतें तितकें अविरक्त मनुष्यांना होत नाही.

कोणा मनुष्याला दृढवैराग्य उत्पन्न झाले म्हणजे त्याला जगाच्या वास्तविक स्थितीचें ज्ञान होतें असे वर सांगितलें, तथापि आत्मा व पर-

मात्मा ह्यांचें ज्ञान होण्यास्तव त्यानें चित्त एकाग्र करण्याची संवय केली पाहिजे. कारण कोणत्याही पदार्थाकडे चित्त एकाग्र करून लाविल्या-शिवाय त्या पदार्थाचें ज्ञान होत नाहीं, अशाविषयी आपणास अनुभव आहे. उदाहरणार्थ, आपण एका खोलींत बसलों असून तेथें कोनाड्यांत ठेवलेले घड्याळ टिक् टिक् करीत असले आणि आपले चित्त कोणत्या एका कामांत गुंतलेले असले तर त्या घड्याळाचा टिक् टिक् वाजण्याचा आवाज ऐकू येत नाहीं. येवढेंच नाहीं, तर त्या घड्याळांत तासाचे ठोके सुद्धां ऐकू येत नाहींत. मग असें कसें झालें म्हणून त्या-विषयी आपणासच आश्चर्य वाटते. नंतर आपण जेव्हां घड्याळाकडे कान देऊन विशेष प्रकारें लक्ष पोंचवितों, तेव्हां टिक् टिक् असा आवाज ऐकू येऊं लागतो. ह्याप्रमाणे आपल्या नेहमींचे माहितीच्या घड्याळाचा टिक् टिक् आवाज ह्याविषयी असें आहे, तर समजण्यास अतिशय गहन व अतिशय सूक्ष्म असा आत्मा व परमात्मा ह्यांचें ज्ञान होण्याला चित्त किती शांत व एकाग्र केलें पाहिजे ह्याची कल्पना मनांत आणावी ! चित्त स्थिर व एकाग्र करण्याविषयी नेहमीं अभ्यास चालवावा, आणि आपले शरीरांत आत्मा कसा आहे हें समजण्यास्तव योग्य प्रकारें आसन घालून डोळे झांकून अंतर्दृष्टि करून चित्ताची एकाग्रता करावी. असा अभ्यास करितां करितां जसा जादूच्या कंदिलांतून पडद्यावर जो उजेड पडतो तो त्या उजेडांत चित्रें येतात हालतात व जातात, तसा आपल्या अंतर्दृष्टी प्रकाश नजरेस पडून त्या प्रकाशांत कल्पनांचे तरंग उठतात असें ज्ञान होतें. मग ज्या ज्या कल्पना येऊं लागतात त्या येऊं लागतांना मनांत असें आणावें कीं, ही कल्पना नको, ही कल्पना नको. असें केलें असतां फक्त प्रकाशाचा अनुभव येतो. नंतर तो प्रकाश व त्या प्रकाशाला पहाणारा हे दोन निरनिराळे आहेत कीं काय ह्याविषयी विचार करावा, म्हणजे प्रकाश व पहाणारा असे दोन निराळे नसून तो प्रकाशच मी आहे असा अनुभव येऊं लागतो. असा अनुभव घेतां घेतां तो परकाष्ठेचा दृढ शाला म्हणजे परमात्म्याचें ज्ञान होऊं लागतें. सारांश योगशास्त्राचा अभ्यास करून समाधि लावीत गेले असतां आत्मा व परमात्मा ह्यांचें ज्ञान होतें.

आपले शरीर पृथ्वी, आप, तेज, वायु व आकाश ह्या पांच भूतानीं झालेले आहे. आपल्या शरीरांत व्यापार करणारा असा वायु आहे. शरीरांत वायु निरनिराळ्या ठिकाणी निरनिराळीं कामे करितो. त्यावरून त्यास निरनिराळीं नावे दिली आहेत. १ प्राण हा हृदयांत असून श्वासोच्छ्वासाचा व्यापार करितो, २ अपान हा गुदांत असून तो मलमूत्राचा विसर्ग करितो, ३ व्यान हा सर्व शरीरांत फिरतो, ४ उदान हा कंठदेशांत राहून घशांतून बाहेर ढकलून देतो, व ५ समान हा नाभीचे ठिकाणी असून खालच्या व वरच्या वायूंना समान ठेवितो. सर्व ज्ञानेंद्रियांहून प्राण श्रेष्ठ आहे, कारण प्राणावांचून कोणत्याही इंद्रियाचा व्यापार चालू शकत नाही. जरी मनुष्य अंधळा, बहिरा, मुका, इत्यादि झाला, तरी बाकीचीं सर्व इंद्रिये आपापलीं कामे करितात. परंतु शरीरांतून प्राण नाहीसा झाल्यास सर्व इंद्रियांचे व्यापार बंद होतात, म्हणून सर्व इंद्रियापेक्षा प्राण श्रेष्ठ आहे. एका चांगल्या वैद्यकी ग्रंथांत असे सांगितले आहे की, एका मनुष्याला सर्वांग पक्षवायु झालेला होता, त्याची जीभ गिळण्याचे व श्वासोच्छ्वासाचे साधनाखेरीज करून त्याच्या शरीरांतिल हरएक भागाची चलनवलन करण्याची शक्ति नाहीशी झाली होती. आणखी उजवे गालावरील एक बोटभर जागाखेरीज बाकी सर्व ठिकाणची स्पर्शाने ज्ञान होण्याची शक्ति अगदीं नाहीशी झाली होती. बुद्धि साफ होती. त्यास कांहीं कळवावयाचे झाल्यास त्याचे मित्र त्याच्या गालाच्या त्या बोटभर भागावर खुणा करून समजवीत. ह्यावरून असे उघड होते की, प्राण हा इंद्रियांवर अवलंबून नाही.

जगांत व्यापार करणारी अशी वायु ही एकच शक्ति आहे असे नाही. प्रकाश, उष्णता, विद्युल्लता इत्यादि दुसऱ्याही शक्ति आहेत. आपल्या अनुभवास असे येते की, जेव्हां व्यापार करणाऱ्या पुष्कळ शक्ति असतात तेव्हां ते व्यापार मुरळीतपणाने चालण्यास्तव त्या सर्व शक्तींनीं कांहीं नियमाप्रमाणे वागणे जरूर आहे. नियम असला म्हणजे नियम करणारा असला पाहिजे. ह्यापुन प्राणवायूचा कोणी तरी नियमन करणारा आहे. हा जो प्रेरणा करणारा आहे तोच परमेश्वर आहे. परमेश्वरास वेदामध्ये नारायण असे एक नांव आहे. नारायण ह्या शब्दाचे

चार प्रकारें अर्थ होतात. ते असे—(१) न अराः नाराः तेषां अ-
पनं आश्रयः नारायणः, अर म्हणजे दोष, त्याचे विरुद्ध म्हणजे गुण,
त्यांचा जो आश्रय तो नारायण. ह्यावरून नारायण म्हणजे जो सर्व-
गुणपरिपूर्ण आहे तो. (२) अराणामपनं आश्रयो न भवतीति
नारायणः, म्हणजे दोषांचा जो आश्रय होत नाही तो. ह्यावरून नारायण
म्हणजे जो दोषरहित आहे तो. (३) न रीयतेक्षीयतेऽनेनेति नारं
ज्ञानं तद्विषयतयातदाश्रयत्वाच्च नारायणः, ज्याच्या योगाने नाश होत नाही
ते नार म्हणजे ज्ञान, त्याचा विषय अथवा आश्रय जो आहे तो नारा-
यण. ह्यावरून नारायण म्हणजे जो जाणण्यास योग्य आहे तो. (४)
आरः क्षयः दुःखं वा न आरः येषां ते नाराः क्षयरहिताः दुःखरहिताः वा
मुक्ताः तेषां आश्रयः नारायणः, आर म्हणजे नाश, ज्यांचा नाश होत
नाहीं ते अथवा ज्यांना दुःख नाही ते नार म्हणजे मुक्त, मुक्तांनी आ-
श्रय करण्यास योग्य असा जो तो नारायण. ह्यावरून नारायण म्हणजे
मुक्त लोकांनी प्राप्त करून घेण्यास जो योग्य आहे तो. ह्याप्रमाणे परमेश्व-
रामध्ये असलेले चार मुख्य गुण नारायण ह्या शब्दाने दर्शविले जातात.

मनांत ज्या कल्पना येतात त्या तीन प्रकारच्या आहेत. (१) बा-
हेरील ज्ञानेंद्रियांचे द्वाराने मनांत कल्पना येतात; (२) विचार चाल-
विल्याने मनांत कल्पना येतात; (३) कांहीं कल्पना मनांत आपले
आपण उद्भवतात. पहिल्या व दुसऱ्या प्रकारच्या कल्पना मनांत येऊं
देणे किंवा येऊं न देणे हे आपल्या स्वाधीन आहे. परंतु तिसऱ्या प्रकारे
ज्या कल्पना येतात त्या येऊं देणे किंवा येऊं न देणे हे आपल्या स्वाधीन
नाहीं. ह्या कल्पना कधी कधी आपल्याला ज्ञान शिकविणाऱ्या असतात.
ह्या तिसऱ्या प्रकाराने येणाऱ्या कल्पना मनांत येऊं नयेत असे आपल्या
मनांत असले तरी त्या मनांत आल्यावांचून रहात नाहीत. आपल्या
मध्ये जिविरूप जे चैतन्य आहे त्याचे अंगी अशी कल्पना मनांत आण-
ण्याचे सामर्थ्य नाही, अथवा आपल्या जड देहामध्ये तसे सामर्थ्य नाही.
आणखी तशा कल्पना मनांत येण्यास आपल्या बाहेरचा कोणता एकादा
पदार्थ प्रेरणा करितो असे म्हणावे तर तसे म्हणण्यास कांहीं कारण दि-
सत नाही. त्या कल्पना आपल्या आपण मनांत येतात असे म्हणणे

बरोबर नाही. त्यास कोणी तरी प्रेरणा करणारा असला पाहिजे. कारण प्रेरणेवांचून जगांत कांहीं व्यापार घडत असल्याचें उदाहरण अढळत नाही. तो जो कोणी प्रेरणा करणारा आपल्या अंतर्दामि आहे तोच परमेश्वर आहे. ह्याप्रमाणें परमेश्वराचें ज्ञान होण्याला सूक्ष्म बुद्धीच्या मनुष्याने आपल्या मनांत काय व्यापार कसा चालतो हे नेहमी एकाग्रचित्त करून विचार करित जावा. असें करित असतां तो योग्य अधिकारी असल्यास त्यास परमेश्वराचें ज्ञान हळू हळू होत जाईल.

परमेश्वराचें ज्ञान प्राप्त होण्याचें दुसरें एक साधन आहे. जे कोणी मनुष्य त्याविषयी योग्य अधिकारी असतील त्यांना ईश्वरी कृत्यांचा साक्षात्कार अनुभवास येतो. ईश्वरी कृत्य ह्यणजे साधारणतः ज्या नियमांस अनुसरून सृष्टींतले व्यापार घडतात त्या नियमांस न अनुसरतां कांहीं कृत्य घडणें. उदाहरण, एक पायली तांदुळाचे भातांत ५०० मनुष्ये जेवणें, एकांत अरण्यांत रस्ता चुकलों असतां तेथें अकस्मात कोणी मनुष्य येऊन आपणास वाट दाखवून तो एकाएकी नाहीसा होणें, देवाच्या किंवा साधूच्या तीर्थ आंगाऱ्यानें रोग किंवा दुसरें संकट नाहीसे होणें, इ०. जे उत्तम प्रकारचे भगवद्भक्त असतात त्यांजवर भगवंताची मोठी कृपा असते, म्हणून त्यांना ईश्वरी कृत्यांचा चांगला अनुभव येतो.

आतां परमेश्वराची उपासना कशी करावी ह्याजविषयी विचार करूं. वर असें सांगितलें कीं, आपल्या बाहेरील पदार्थांचें ज्ञान आपले चक्षु, घ्राण, रसन, त्वक् व कर्ण ह्या इंद्रियांच्या द्वारांनीं आंत जाऊन आपल्या मनाला पोचते. नंतर तेथून तें ज्ञान मनाच्या द्वारानें आत्म्याला पोचते. हें आंत गेलेलें ज्ञान व अशा निरनिराळ्या ज्ञानांची जुळणी होऊन जें ज्ञान होतें तें ह्याशिवाय आत्म्याला दुसरें नवीन ज्ञान परमेश्वराच्या प्रेरणेवांचून होत नाही. उदाहरण, घोडा, वाघ, इत्यादि ह्यांचें निरनिराळें ज्ञान होतें, किंवा घोड्याला वाघाचें तोंड असें जुळणीचें ज्ञान होतें. आपल्या ज्ञानेंद्रियांची शक्ति मर्यादित आहे. उदाहरण, चक्षूची शक्ति अशी मर्यादित आहे कीं, एका खोलींत बसून पाहिलें, तर खोलीचा फक्त डोळ्यासमोर असलेला भाग दिसतो; उघड्या जाग्यावर बसून पाहिलें असतां आपल्या डोळ्यासमोरचा जमिनीचा भाग आभाळास लागला आहे असें दिसतें; सूर्य, चंद्र, इत्यादि ह्यांजवर काय आहे तें आपल्या डोळ्याला दि-

सत नाही; इ०. तसेच, घाणेन्द्रियाची शक्ति मर्यादित आहे. फार लांब-चा वास येत नाही; अतिशय योड्या वासाचा वास येत नाही. ह्याप्रमाणे दुसऱ्याही इंद्रियांच्या शक्ति मर्यादित आहेत. पांच ज्ञानेन्द्रियांनी ज्या वस्तूंचे ज्ञान व्हावयाचे ती वस्तु मर्यादित असल्याशिवाय तिचे पुरे ज्ञान होत नाही. उदाहरण, आकाश, काल इत्यादि अमर्यादित आहेत, म्हणून त्यांचे पुरे ज्ञान होत नाही. कोणत्याही पदार्थाचे चांगले ज्ञान होण्याला त्याचे मनन केले पाहिजे. मनन करण्याला ज्या वस्तूंचे मनन करावयाचे तीच वस्तु पुनः पुनः चित्तापुढे आणून ठेविली पाहिजे. चित्तापुढे मर्यादित वस्तु मात्र आणून ठेविता येते. काल, आकाश, इत्यादि अमर्यादित वस्तूंचे मनन करितांना सर्व काल किंवा सर्व आकाश मनापुढे आणता येत नाही. परमेश्वर सर्वव्यापी म्हणजे सर्व ठिकाणी असणारा आहे. तो लहान पदार्थात आहे व मोठ्या पदार्थातही आहे. असे एकाच वेळी असणे हे विरुद्ध गुण परमेश्वरामध्ये मात्र आहेत. तो अणूहून लहान आहे व मोठ्यापेक्षा मोठा आहे. तो नेहमी असतो. तो सोने, जवाहीर इत्यादि मोल्यवान पदार्थात आहे; व दगड, माती इत्यादि मध्येही आहे. गरीब लोकांना सुद्धा दगड सहज मिळण्याजोगा आहे. निराकार वस्तु मनांत आणता येत नाही, म्हणून ध्यान करण्याला साकार वस्तु घेतली पाहिजे. सर्व प्राण्यांपेक्षा मनुष्य श्रेष्ठ असल्यामुळे त्याच्या आकारापेक्षा कनिष्ठ प्राण्याचा आकार घेतला असता योग्यता कमी आहे असे मनांत येण्यास कारण होते. म्हणून मनुष्याचे आकाराची वस्तु घेऊन तीत परमेश्वर असल्याचे चिंतन केल्यास परमेश्वराचे चांगले ज्ञान होण्यास योग्य आहे. मनन करण्यास ज्या वस्तूंचे मनन करावयाचे तीच वस्तु मनापुढे राहिली पाहिजे. आपल्या स्नेहाची किंवा नात-लगाची तसवीर आपल्यासमोर असल्यास ती पाहून त्याची आठवण कशी होते हे सर्वास माहित आहेच. ह्या सर्व विचारावरून असे होते की, लोकांना परमेश्वराची उपासना करणे असल्यास परमेश्वराची मूर्ति करून किंवा तसवीर घेऊन करावी.

वर सांगितलेली गोष्ट ज्यांनी योगसाधन संपादन केलेले नाही त्यांस लागू आहे. योग्याला योगदृष्टीने सर्व वस्तूंचे प्रत्यक्ष ज्ञान होते. हे ज्ञान त्यास बाहेरील इंद्रियांच्या सहायाशिवाय होते. त्याला बाहेरील कर्मांचे प्रयो-

जन नाही. त्याला मूर्तिपूजेची जरूर नाही. येवढेच नाही, तर मूर्ति-पूजा केल्याने जें साध्य व्हावयाचें तें त्यास मिळून त्याचेपेक्षाही त्याला ज्यास्त प्राप्ति होते.

अज्ञानी लोकांचें चित्त शुद्ध होण्याला मूर्तिपूजेचें साधन उत्तम आहे. पृथ्वीवर अज्ञानी लोकांचाच भरणा मोठा आहे. म्हणून हें साधन लोकांमध्ये अनेक रीतीने जितकें पसरले तितकें चांगलें आहे. म्हणून आपणामध्ये मूर्तिपूजा करण्याची चाल वाडवडिलांपासून परंपरेनें चालत आलेली आहे. असें असतां जो कोणी आपण स्वतः चांगला विचार न करितां लोकांच्या मनांत कुकल्पना घालून ही चाल व अशा दुसऱ्या जुन्या चाली मोडण्याविषयी प्रयत्न करितो तो लोकहिताचा शत्रु समजावा, व अशा मनुष्याचा लोकांशी संबंध जितका न राहिल तितकी तजवीज करणें हें लोकहितास अतिशय अवश्य असून लोकांनीं अशा मनुष्यापासून आपण दूर रहावें.

जो वेदांत शास्त्रवेत्ता व ज्ञानी असतो त्याजकडे कोणी कोणी जाऊन असें म्हणतात कीं, तुम्ही ज्ञानी आहांत तर आम्हाला देव दाखवा. अशा कित्येक लोकांचें आचरण चांगलें नसतें. त्यांची बहिर्दृष्टि असते. त्यांना वैराग्य नसतें. अशा मनुष्यांना जर असें सांगावें कीं, तुम्ही देवाचें ज्ञान मिळविण्याला योग्य नाहीत, तर त्यांना फार वाईट वाटेल. त्यांना असें समजवावें कीं, काहीं विषय असे आहेत कीं, पाहेरी पाहेरीनें गेल्याशिवाय त्यांचें ज्ञान होत नाही. ज्यानें भूमितीचा मुळीच अभ्यास केलेला नाही त्यानें भूमितीच्या ६ वे बुकांतील एकुणिसावा सिद्धांत सांगा असें म्हटलें तर त्यास तो सिद्धांत समजून देतां येणार नाही. जेव्हां तो पहिल्या बुकाच्या पहिल्या सिद्धांतापासून सहावे बुकाच्या अठराव्या सिद्धांतापर्यंत अभ्यास करितो तेव्हां त्याला सहावे बुकांतील एकुणिसावा सिद्धांत समजून घेण्याची योग्यता येते.

कोणा मनुष्यास स्थायिक वैराग्य प्राप्त होऊन त्याला ज्ञान प्राप्त झालें म्हणजे तो विधिनिषेधातीत होतो. अमुक चांगलें कर्म करावें अथवा अमुक वाईट कर्म करूं नये असा प्रतिबंध त्यास लागत नाही. जसा लहान बालक हातपाय हालविण्याची क्रिया स्वाभाविक रीतीनें करितो तसा तो ज्ञानी उदरनिर्वाहादिक अवश्य कर्म करितो. अशीं कर्म क-

रीत असतांही त्या ब्रान्याचें चित्त सदोदित आपला आत्मा व त्याचें नियमन करणारा परमात्मा ह्यांचेकडे लागलेलें असतें. त्यानें कोणतेंही कर्म केलें तरी तें त्याला बाधक होत नाहीं. तो आपले आयुष्याची मर्यादा आहे तोंपर्यंत भिक्षाटनादिक कर्म करितो व परमेश्वराकडे नेहमीं लक्ष ठेवून काळ घालवितो. ह्याप्रमाणें करित असतां ह्या जन्मीं अगर पुढील कोणत्याही जन्मीं पूर्वसंचित व प्रारब्ध कर्मांचा क्षय झाला म्हणजे त्याच्या भक्तीनें परमेश्वर त्याजवर प्रसन्न होतो तेव्हां तो मुक्तीस जातो.

पंचमप्रपाठकप्रतिपाद्यो विषयः

मुख्यप्राणः सर्वदेवेभ्यो वयसा ज्येष्ठो गुणतश्च श्रेष्ठः । य एवं जानाति स मुक्तो भवति । अतः प्राणज्ञानमवश्यं संपाद्यं । एकस्मिन् समये प्राणादिदेवा अन्योन्यश्रेष्ठत्वे विवादं कृतवन्तः संतः परमात्मानं प्रति गत्वा अस्माकं मध्ये कः श्रेष्ठ इति पृष्ठवन्तः । तदा युष्माकं मध्ये यस्मिन्नुत्क्रांते सति इदं विरिच-शरीरं शवरूपं भवेत् स श्रेष्ठ इति परमात्मा तानुवाच । एवमुक्ते तत्परीक्ष-णाय तेषां देवानां मध्ये प्रथमं वागभिमानी अभिरुत्क्रांतवान् । तदुत्क्रमणे सति शरीरं न पपात । तर्हि मूकवदवदंत्यः सत्यः वागितरसर्वेन्द्रियदेवताः स्व-स्वव्यापारान् कर्तुमशक्नुवन् । एवं चक्षुःश्रोत्रमनोभिमानीदेवताः क्रमेणोत्क्रांत-वत्यः । तेषामुत्क्रमणे सति शरीरं न पपात । एवं प्राणैतरसर्वेषां देवानामश्रे-ष्ठ्यावधारणानंतरं मुख्यप्राणः ईषदुत्क्रांतुमिच्छन् इतरान् प्राणान् समु-त्पाटितवान् । ता इतरदेवताः संचलिताः सत्यः स्वस्वस्थाने स्थातुमशक्ता मुख्यप्राणं प्रत्यस्माकं मध्ये त्वं श्रेष्ठोऽस्यस्माच्छरीरान्मोत्क्रमीरित्यूचुः । अनं-तरं सर्वे देवा वाचे वसिष्ठत्वं चक्षुषः प्रतिष्ठात्वं श्रोत्रस्य संपत्वं मनस आ-यतनत्वमेतत्सर्वं प्राणाधीनमिति निर्णीतवन्तः । अतः प्राणः सर्वेन्द्रियदेवेषु स्थित्वा तत्तन्नियामको भवति । सर्वप्राणिभिः यदन्नमद्यते तत्सर्वं प्राण-स्यान्नं । य एवं जानाति तस्य सर्वमेवान्नं भवति । सर्वप्राणिभिः पीयमान-मुदकं प्राणस्य वस्त्रं । अतो भोजनात्प्रागुत भोजनोत्तरं विद्वांस उदकेन प्राणस्य परिधानं कुर्वति । य एवं जानाति स प्रावरणवान् भवति । य इहा-मुत्र महत्वं प्राप्तुमिच्छेत् स विधिनाऽग्नावाहुतिं जुहुयाच्च प्राणमंत्रं जपेद्भुत-शेषं भक्षयेच्च ।

पंडितंमन्योऽरूणनप्ताश्वेतकेतुः पंचालराजसभायां विद्वज्जिगीषया आ-गतः । तत्र प्रवाहणपुत्रः जैबिलिः तस्याहंकारशांत्यर्थं पंच प्रश्नांश्चकार । तत्र लोका अस्माल्लोकात् प्रेत्य लोकांतरं गच्छंतः संतः केन मार्गेण ब्र-

म्हादिलोकं गच्छंतीति प्रथमः प्रश्नः । ब्रम्हादिलोकं गताः लोकाः केन मार्गेण भूलोकमागच्छंतीति द्वितीयः प्रश्नः । केन कारणेन लोकानां देव-यानमार्गेण पितृयाणमार्गेण वा गमनं भवतीति तृतीयः प्रश्नः । भूलोका-ब्रम्हादिलोकं गतैः लोकैः स परलोकः कुतो न संपूर्यत इति चतुर्थः प्रश्नः । पंचभूतात्मके शरीरे वन्ही दग्धे सत्युदकैः संपरिष्वक्तो जीवो देहं लब्ध्वा कथं पुरुषसंज्ञको भवतीति पंचमः प्रश्नः । एतत्प्रश्नानामुत्तराणि दातुं स श्वेतकेतुर्नाशंकोत् । अनंतरं पित्रे एतत्सर्वं निवेदितवान् । तच्छ्रुत्वा पिता स्वयं जैबिलिं प्रति शिष्यभावेनागत्य तान् एव प्रश्नानुक्त्वा एते-षामुत्तराण्युपदिशेति तं प्रार्थितवान् । ततः स जैबिलिः तं श्वेतकेतुपितरं वक्ष्यमाणप्रकारेणोपदिदेश ।

तत्रादौ वैराग्यार्थं जीवस्यागतिं निरूप्य पंचाग्निविद्यां कथयति । मुख्य-प्राणे स्थितः प्रकाशरूपो द्युलोकस्थो नारायण एवाऽग्निरदनादिकर्तृ-त्वात् । अयं द्युलोकस्थो नारायणः पुनर्नारायणाद्यात्मकत्वेन पंचरूपः । द्युलोकस्थनारायणाख्याग्नेरादानात् आदित्यनामा आदित्यस्थो नारा-यणः समेधनात् समित्स्थानीयः । रमति शंरूपतो रश्मिनामा त-दंतर्गतो वासुदेवो धूत्काराद्भूम इत्युक्तो धूमस्थानीयः । अहन-नीयत्वादहर्नामा तत्स्थः संकर्षणोऽर्चितत्वादर्चिरित्युक्तोऽर्चिस्थानीयः । सुखरूपत्वाच्चंद्रनामा तत्स्थः प्रद्युम्नोऽगारतेरंगार इत्युक्तोऽगारस्थानीयः । अनन्यराजत्वान्नक्षत्रनामकोऽनिरुद्धो विविधं स्फुरणाद्विस्फुल्लिगस्थानीयः ॥ द्युस्थे नारायणाख्येऽनौ देवा द्युलोकाधिपतये श्रद्धयेष्टवंतमुत्क्रांतं यजमानं निक्षिपंति । एवं द्युलोके देवैर्निक्षिप्तो यजमानः स्वपुण्यावसाने मर्त्यलोकोन्मु-खस्तस्या आहुतेः सकाशात्सोमलोकांतर्गतो भवति ॥ पर्जन्यनामा तत्स्थो वासु-देवः खल्वग्निः । सोपि पूर्ववत्पंचरूपः । पर्जन्यस्थवासुदेवाख्याग्नेर्वायुरेव समिदंश्च धूमो विद्युदर्चिरशानिरंगाराऽह्लादुनयो विस्फुल्लिगाः । पर्जन्यस्थवासुदेवाख्येऽ-ग्नौ देवाः सोमलोकांतर्गतं यजमानं प्रक्षिपंति । तस्या आहुतेः सकाशात् वृष्टयं-तर्गतो भवति ॥ पृथ्वीनामा तत्स्थः संकर्षणः खल्वग्निः । पृथ्वीस्थसंकर्ष-

णाख्याग्नेः संवत्सरस्यः संवत्सरनामा नारायण एव समित् । आकाशस्थ
आकाशनामा वासुदेव एव धूमः । रात्रिस्थो रात्रिनामा संकर्षण एवार्चिः ।
दिक्स्थः दिङ्नामा प्रद्युम्न एवांगाराः । अवांतरदिक्स्थोऽवांतरदिङ्नामाऽनि-
रुद्ध एव विस्फुलिगाः । पृथ्वीस्थसंकर्षणाख्येऽग्नौ देवा वर्षातर्गतं यजमानं
प्रक्षिपन्ति । तस्या आहुतेः सकाशादन्नांतर्गतो भवति ॥ पुरुषनामा तत्स्थः
प्रद्युम्नः खल्वग्निः । पुरुषस्थप्रद्युम्नाख्याग्नेर्वाक्स्थो वाङ्नामा नारायण एव
समित् । प्राणस्थः प्राणनामा वासुदेव एव धूमः । जिह्वास्थो जिह्वानामा
संकर्षण एवार्चिः । चक्षुःस्थश्चक्षुर्नामा प्रद्युम्न एवांगाराः । श्रोत्रस्थः श्रोत्र-
नामाऽनिरुद्ध एव विस्फुलिगाः । पुरुषस्थप्रद्युम्नाख्येऽग्नौ देवा अन्नांत-
र्गतं यजमानं प्रक्षिपन्ति । तस्या आहुतेः सकाशाद्रेतोऽतर्गतो
भवति ॥ योषिति स्थितस्तन्नामाऽनिरुद्धः खल्वग्निः । योषिति
स्थितस्यानिरुद्धाख्याग्नेरुपस्थे स्थित उपस्थनामा नारायण एव स-
मित् । यदुपमंत्रयते स तत्स्थस्तन्नामा वासुदेव एव धूमः । योनिस्थो योनिना-
मा संकर्षण एवार्चिः । यदंतः करोति तत्स्थस्तन्नामा प्रद्युम्न एवांगाराः ।
अभिनंदस्थितोऽभिनंदनामाऽनिरुद्ध एव विस्फुलिगाः । अभिनंदस्थाऽ
निरुद्धाख्येऽग्नौ देवा रेतोतर्गतं यजमानं प्रक्षिपन्ति । तस्या आहुतेः सका-
शात् गर्भातर्गतो भवति ॥ स गर्भस्थो जात्रो दशमासपर्यन्तं मातुः कुक्षौ
स्थित्वा तदनंतरं जायते । इति पंचमप्रश्नस्योत्तरं ॥ ज्ञानप्रधानो निष्काम-
कर्मप्रधानो वाऽर्चिरादिमार्गं प्राप्नोति । ततोऽहर्लोकं गच्छति । तत आपूर्य-
माणपक्षं गच्छति । तत उत्तरायणमेति । ततः संवत्सरमध्येति । तत्र आदित्य-
लोकं गच्छति । ततश्चंद्रलोकं गच्छति । ततो विदुल्लोकमेति । तत्र मुख्य-
प्राणो मुक्तजीवं प्रति ब्रह्म गमयति । एवं देवयानमार्गोऽस्ति । काम्यकर्मक-
र्त्ता धूमलोकं प्राप्नोति । ततो रात्रिलोकं गच्छति । ततः कृष्णपक्षं गच्छति ।
ततो दक्षिणायनं गच्छति । ततः संवत्सरलोकं न गच्छत्यपि तु पितृलोकं ।
तत आकाशं । ततश्चंद्रमसं प्राप्नोति । एवं पितृयाणमार्गोऽस्ति । इति प्रथम-
तृतीयप्रश्नयोरुत्तरं ॥ चंद्रलोकं गतः काम्यकर्मकर्त्ता पुण्यक्षये सति येन

मार्गेण गतस्तेनैव मार्गेण भूलोकमायाति । केचन ज्ञानकर्ममार्गहीना भूलोक एव जन्मनो जन्मांतरं गच्छन्त्यतएव परलोको न संपूर्यत इति चतुर्थप्रश्नस्योत्तरं ॥ चंद्रलोकादागच्छन् काम्यकर्मकर्त्ताऽऽकाशमामोति । ततो वायुं । ततो धूमं । ततोऽद्रं ततो मेघं ततः पर्जन्यं ततोऽन्नं ततो रेतस्ततो जंतुत्वं च प्राप्नोति । तत्रापि सुरुतकर्माणो ब्राह्मणाद्युत्तमजन्मानि प्राप्नुवंति दुष्कृतकर्माणश्च चांडालसूकराद्यधमयोनि प्राप्नुवंतीति द्वितीय-प्रश्नस्योत्तरं ॥ पंचाग्निज्ञानवान् पंचमहापातकिसंसर्गेण न दुष्यते । प्रत्युत स्वसंगत्या पंचमहापातकिनः पवित्रान् कृत्वा स्वयं ब्रम्हलोकं गच्छति ॥

उपमन्युपुत्रः प्राचीनशालः पुलुवपुत्रः सत्ययज्ञो भल्लवपुत्र इद्रंदुम्नः शार्कराक्षत्मजो जनोऽश्वतराश्वतनयो बुडिलश्चैते पंच ऋषयोऽस्मदुपास्यो वैश्वानराख्यः किलक्षणक इति ज्ञातुमरूणात्मजमुद्दालकं प्रत्याजग्मुः । उप-देशासमर्थेनोद्दालकेन तेऽश्वपतिराजानमुपदेशार्थं प्रापिताः । सच राजा शिष्यभावेन प्राप्तास्तान् त्वं किलक्षणकं वैश्वानरमुपास इति प्रत्येकं प्रति-पप्रच्छ । तदा प्राचीनशालः द्युस्थं क्रीडात्मकत्वादद्युनामकं सर्वाधारं वैश्वानरमहमुपास इत्युवाच । अथ सत्ययज्ञ आदानादादित्यनामकवैश्वानरमह-मुपास इत्युवाच । अथेद्रदुम्नो वायुस्थं ज्ञानायूरूपतो वायुनामानमेव वै-श्वानरमहमुपास इत्युवाच । अथ शार्कराक्ष आकाशस्यमादीप्तेनाकाशनाम-कमेव वैश्वानरमहमुपास इत्युवाच । अथ बुडिलो व्याप्तत्वादमनामकमेव वैश्वानरमहमुपास इत्युवाच । अथोद्दालकः प्रथनात्पृथिवीनामकं वै-श्वानरमहमुपास इत्युवाच । एवमश्वपतिस्तेषां सर्वेषां वचांसि श्रुत्वा तद-नुमोदितवांश्च वैश्वानरांशोपासकानां भवतामंशतः फलं दृश्यते नतु समग्रं । यस्तु वैश्वानरस्य मूर्द्धा सुतेजाश्चक्षुर्विश्वरूपः प्राणः पृथग्वर्त्माऽऽत्मा संदेहो बडुलो बस्ती रयिः पृथिव्येव पादावेवं समग्रोपासनां करोति स सर्वेषु लोकेषु स्थितेषु सर्वभूतांतर्गतेषु सर्वेष्व्वात्मस्वन्नं खादति । किंच वैश्वानरस्यो-र एव वेदिर्लोमानि बर्हिर्हृदयं गार्हपत्योमनोन्वाहार्यपचन आस्यमाहव-नीय इति ज्ञात्वा वैश्वानरे भोजनवेलायां प्राणाय स्वाहेत्यादि पंचभिर्मंत्रैः

पंचप्राणाहुतीर्जुहुयत्तेन प्राणादयस्तृप्ता भवन्ति । तेन च यजमानः प्रजया
 पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन च संपन्नो भवति । तस्य सर्वेषु लोकेषु स्थितेषु सर्वेषु
 भूतांतर्गतेषु सर्वेष्व्वात्मसु हुतं भवति ॥ वैश्वानरज्ञानिनः सर्वे पाप्मानो विन-
 श्यन्ति । य एवं ज्ञात्वाऽभिहोत्रं जुहोति तेन चांडालायाऽपि दत्तमुच्छिष्टमन्नं
 वैश्वानराम्नौ हुतं भवति ॥

पाचव्या प्रपाठकात सांगितलेला विषय.

मुख्यप्राण हा सर्व देवांमध्ये वयाने अधिक असून गुणांनी उत्तम आहे. असें जो जाणतो तो मुक्त होतो. म्हणून मुख्यप्राणाचे ज्ञान अवश्य संपादन केले पाहिजे. कोणा एका समर्थी प्राण इत्यादि देव आपल्या श्रेष्ठपणाविषयी एकमेकांशी भांडत भांडत परमात्म्याजवळ जाऊन त्यास असें म्हणाले कीं, आमच्यामध्ये कोण श्रेष्ठ आहे ? तेव्हां परमात्मा असें म्हणाला कीं, तुमच्यांपैकीं जो कोणी शरीरांतून बाहेर गेला असतां शरीर प्रेतरूप होईल तो तुम्हा सर्वांमध्ये श्रेष्ठ आहे. परमात्मा असें बोलल्यावर ह्या गोष्टीची परीक्षा पाहण्यासाठीं त्या देवतांपैकीं पाहिल्यानें वाणीची अभिमानी देवता अग्नि शरीरांतून बाहेर निघाला, तेव्हां शरीर पडलें नाहीं, तर मुक्याप्रमाणें न बोलतां वाणीशिवाय इतर इंद्रियांच्या देवता आपआपले व्यापार करूं लागल्या. तसें चक्षु, श्रोत्र, मन, ह्यांच्या अभिमानी देवता क्रमानें एक एक बाहेर निघाल्या. त्या बाहेर निघाल्या असतां तेणेंकरून शरीर पडलें नाहीं. ह्याप्रमाणें प्राणाशिवाय इतर सर्व देवता श्रेष्ठ नाहींत असें ठरल्यावर मुख्यप्राण हा शरीरांतून बाहेर निघण्याची इच्छा करूं लागला. तेव्हां इतर सर्व देवता शरीरांतून बाहेर निघूं लागल्या. मग त्या इतर सर्व देवता थरथर कांपून व आपल्या ठिकाणीं राहण्यास असमर्थ होऊन मुख्यप्राणाजवळ आल्या, व असें म्हणाल्या कीं, हे मुख्यप्राण, तुम्हीच आमच्यामध्ये श्रेष्ठ आहांत, ह्या शरीरांतून तुम्ही बाहेर निघूं नका. नंतर त्या सर्व देवतांनीं असें ठरविलें कीं, वाणीचा श्रेष्ठपणा, चक्षुची प्रतिष्ठा, श्रोत्राचा संपत्पणा, मनाचा आश्रयपणा हे सर्व प्राणाच्या आधीन आहेत. म्हणून प्राण हा सर्व इंद्रियांच्या देवतांच्या ठिकाणीं राहून त्यांचें नियमन करितो. सर्व प्राणी जें अन्न खातात तें सर्व प्राणाचें अन्न आहे, जो असें जाणतो त्याला

सर्व पदार्थ अन्न होते. सर्व प्राणी जे पाणी पितात ते मुख्यप्राणांचे वस्त्र आहे. ह्या कारणास्तव विद्वान ब्राह्मण भोजनाच्या पूर्वी व मागून पाणी पिऊन उदकरूप वस्त्राने मुख्यप्राणांचे आच्छादन करितात. जो असे जाणतो त्यास उत्तम वस्त्रे मिळतात. ज्यास इहलोकीं व परलोकीं मोठेपण मिळावा अशी इच्छा आहे त्यानें विधिपूर्वक अग्नीमध्ये आहुति द्यावी व प्राणाचा जप करावा व होम करून जे बाकी राहते ते खावे.

अरुणाचा नातु श्वेतकेतू हा आपण पंडित आहों असे समजून विद्वान लोकांना जिकण्याच्या इच्छेनें पंचाल देशच्या राजाच्या सभेत गेला. तेथे प्रवाहणाचा मुलगा जैबिली ह्यानें त्याचा गर्व उतरण्याकरितां पांच प्रश्न केले. त्या पांच प्रश्नांपैकी पहिला प्रश्न असा होता कीं, जे लोक पृथ्वीवर मरून दुसऱ्या लोकाला जातात ते कोणत्या मार्गाने ब्रह्मादिलोकास जातात ! दुसरा प्रश्न असा होता कीं, ब्रह्मादि लोकाला गेलेले लोक कोणत्या मार्गाने पृथ्वीवर येतात ! तिसरा प्रश्न असा होता कीं, लोक कोणत्या कारणाने देवयान मार्गाने जातात व कोणत्या कारणाने पितृयाण मार्गाने जातात ! चवथा प्रश्न असा होता कीं, जरी लोक येथून वारंवार परलोकीं जातात तरी परलोक भरून जात नाही ह्याचे कारण काय ! पांचवा प्रश्न असा होता कीं, पंचभूतत्मक शरीर अग्नीमध्ये जळाले असता उदकहें भूत जीवाबरोबर जाऊन त्या उदकाने संयुक्त झालेला जीव देहधारण करून पुरुष नामक कसा होतो ! श्वेतकेतूला ह्या प्रश्नाची उत्तरे देतां आलीं नाहीत. मग त्यानें हे सर्व आपल्या बापास कळविले. ते ऐकून त्याचा बाप स्वतः जैबिलीकडे शिष्याप्रमाणे जाऊन ते प्रश्न विचारून त्यांची उत्तरे मला सांगा अशी त्याची प्रार्थना केली. मग त्या जैबिलीनें त्या श्वेतकेतूच्या बापाला पुढे सांगितल्याप्रमाणे उपदेश केला.

त्या प्रश्नांची उत्तरे देण्याविषयी प्रथम वैराग्य उत्पन्न होण्यासाठीं जीव कसा येतो हे सांगून पंचामिविद्या सांगतो. मुख्यप्राणाच्या ठिकाणी

असलेला प्रकाशरूप व स्वर्गलोकांत राहणारा असा नारायण हाच अग्नि आहे, कारण तो भक्षण इत्यादि व्यापार करितो. आणखी स्वर्गलोकांत असलेला नारायण द्वार्षाी नारायण, वासुदेव इत्यादि पांच रूपे आहेत. स्वर्गलोकांत असलेला नारायण नारायण नांवाचा अग्नि घेण्याचा व्यापार करितो म्हणून त्यास आदित्य असे नांव आहे; आदित्यांत म्हणजे सूर्यांत असणारा नारायण हाच वाढत असल्यामुळे त्यास समित् असे म्हटले असून तो समिधांच्या जागी आहे. नारायण सुखाने रमतो म्हणून तो रश्मिनांवाचा आहे, त्यांत असणारा वासुदेव धूत्कार करित असल्यामुळे त्यास धूम असे म्हटले असून तो धुराच्या जागी आहे. नारायण नाश पावत नाही म्हणून तो अह नांवाचा आहे, त्यांत असणारा संकर्षण पूज्य असल्यामुळे त्यास अर्चि असे म्हटले असून तो ज्वाळेच्या जागी आहे. नारायण सुखरूप असल्यामुळे चंद्र नांवाचा आहे, त्यांत असणारा प्रद्युम्न शरीरांत रमत असल्यामुळे त्यास अंगार असे म्हटले असून तो निखाऱ्याचे जागी आहे. नारायण हा एकच राजा असल्यामुळे नक्षत्र नांवाचा आहे, त्यांत असणारा अनिरुद्ध हा अनेक प्रकारे स्फुरत असल्यामुळे तो विस्फुर्लिंग नांवाचा असून ठिणग्यांचे जागी आहे. देव स्वर्गांत असणाऱ्या नारायण नामक अग्नीमध्ये स्वर्गलोकांचा राजा नारायण द्वाची कृपामिळण्यास्तव यजमानरूप जीवांचे हवन करितात. देवांनी स्वर्गलोकांत टाकलेल्या जीवांचे पुण्य संपल्यावर त्या जीवाला मृत्युलोकीं टाकून देतात तेव्हां तो जीव त्या आहुतीच्या योगाने चंद्रलोकाला जातो. पर्जन्यनामक व पर्जन्यांत असलेला वासुदेव हा अग्नि आहे. पूर्वाप्रमाणे त्याचीही पांच रूपे आहेत. पर्जन्यांत असलेल्या वासुदेव नामक अग्नीला, वायूंत राहणारा वायुनामक नारायण हा समिधा आहे, मेघांत राहणारा मेघनामक वासुदेव हा धूम आहे, विद्युतेत राहणारा विद्युत्नामक संकर्षण हा ज्वाला आहे, इंद्राच्या वज्रांत राहणारा इंद्रवज्रनामक प्रद्युम्न हा निखारा आहे, आणि मेघगर्जनेत असणारा मेघगर्जनानामक

अनिरुद्ध हा ठिणग्या आहे; पर्जन्यांत असलेल्या वासुदेवनामक अग्नीमध्ये देव चंद्रलोकास गेलेल्या जीवांचें हवन करितात, त्या आहुतीच्या योगानें तो जीव पर्जन्यांत जातो. पृथ्वींत राहणारा पृथ्वीनामक संकर्षण हा अग्नि आहे, पृथ्वींत असलेल्या संकर्षणनामक अग्नीला संवत्सरांत राहणारा संवत्सरां नामक नारायण हा समिधा आहे, आकाशांत असणारा आकाशनामक वासुदेव हा धूम आहे, रात्रींत असणारा रात्रिनामक संकर्षण हा ज्वाळा आहे, दिशेंत राहणारा दिङ्नामक प्रद्युम्न हा निखारा आहे, आणि अवांतर दिशेंत राहणारा अवांतर दिङ्नामक अनिरुद्ध हा ठिणग्या आहे; पृथ्वीनामक संकर्षणरूप अग्नीमध्ये देव पर्जन्यांत असलेल्या जीवांचें हवन करितात, त्या आहुतीच्या योगानें तो जीव अन्नांत जातो. पुरुषांत राहणारा पुरुषनामक प्रद्युम्न हा अग्नि आहे; पुरुषनामक प्रद्युम्नरूप अग्नीला वाणींत असणारा वाक् रूप नारायण हा समिधा आहे, प्राणांत राहणारा प्राणनामक वासुदेव हा धूम आहे, जिव्हेत राहणारा जिव्हानामक संकर्षण हा ज्वाळा आहे, चक्षूंंत राहणारा चक्षुनामक प्रद्युम्न हा निखारा आहे, आणि श्रोत्रांत राहणारा श्रोत्रनामक अनिरुद्ध हा ठिणग्या आहे, पुरुषांत असणाऱ्या प्रद्युम्ननामक अग्नीमध्ये देव अन्नांत असलेल्या जीवांचें हवन करितात, त्या आहुतीच्या योगानें जीव रेंतांत जातो. स्त्रीमध्ये राहणारा स्त्रीनामक अनिरुद्ध हा अग्नि आहे, स्त्रींत राहणाऱ्या अनिरुद्धनामक अग्नीला उपस्थांत राहणारा उपस्थनामक नारायण हा समिधा आहे, उपमंत्र ह्यणजे गुह्य गोष्टी ह्यांत असणारा उपमंत्रनामक वासुदेव हा धूम आहे, योनींत राहणारा योनिनामक संकर्षण हा ज्वाळा आहे, आंत होणाऱ्या कृत्यांत राहणारा अंतःकृत्यनामक प्रद्युम्न हा निखारा आहे, आणि आनंदांत राहणारा आनंदनामक अनिरुद्ध हा ठिणग्या आहे; स्त्रीमध्ये असलेल्या अनिरुद्धनामक अग्नीमध्ये देव रेंतांत असलेल्या जीवांचें हवन करितात, त्या आहुतीच्या योगानें रेंतांत असलेला जीव गर्भाच्या आंत राहणारा होतो. तो गर्भांत जीव दहा महिनेपर्यंत आईच्या कुशींत राहून मग जन्मास येतो. ह्याप्रमाणें पांचव्या प्रश्नाचें उत्तर आहे.

जो ज्ञानाला मुख्य समजतो अथवा जो निष्काम कर्म करणें ह्याला मुख्य समजतो त्याला अर्चिरादि मार्ग प्राप्त होतो, अर्चीपासून अहर्लोकाला जातो, तेथून आपूर्यमाणपक्ष लोकाला जातो, तेथून उत्तरायण लोकाला जातो, तेथून संवत्सर लोकाला जातो, तेथून आदित्यलोकाला जातो, तेथून चंद्रलोकाला जातो, तेथून विद्युल्लोकाला जातो. मग विद्युल्लोकीं आलेल्या मुक्त जीवाला मुख्य प्राण परमात्म्याची प्राप्ती करून देतो. ह्याप्रमाणें देवयान मार्ग आहे. जो काम्यकर्म करितो तो धूमलोकाला जातो, तेथून रात्रि लोकाला जातो, तेथून कृष्णपक्ष लोकाला जातो, तेथून दक्षिणायन लोकाला जातो, तेथून संवत्सर लोकाला न जातां पितृलोकाला जातो, तेथून आकाश लोकाला जातो, तेथून चंद्रलोकाला जातो, ह्याप्रमाणें पितृयाण मार्ग आहे. अशा प्रकारें पहिल्या व तिसऱ्या प्रश्नाचें उत्तर आहे. जो काम्यकर्म करणारा चंद्रलोकाला जातो तो पुण्य संपलें म्हणजे ज्या मार्गानें गेला होता त्याच मार्गानें भूलोकीं येतो; आणखी ज्यांना ज्ञानमार्ग व कर्ममार्ग नाहीं ते भूलोकालावरच राहून जन्मतात व मरतात म्हणून परलोक भरत नाहीं. ह्याप्रमाणें चवथ्या प्रश्नाचें उत्तर आहे. जो काम्यकर्म करितो तो चंद्रलोकाहून आकाश लोकाला जातो, तेथून वायू लोकाला जातो, तेथून धूमलोकाला जातो, तेथून अभ्रलोकाला जातो, तेथून मेघलोकाला जातो, तेथून पर्जन्यलोकाला जातो, तेथून अन्नांत जातो, तेथून रेंतांत जातो, त्यापासून प्राणी उत्पन्न होतो. अशा प्रकारें जे प्राणी होतात त्यांमध्ये चांगलें कर्म करणारे जे असतात ते ब्राम्हण इत्यादि उत्तम जन्मास येतात, आणि जे वाईट कर्म करणारे असतात ते चांडाल डुकर इत्यादि नीच जन्मास जातात. ह्याप्रमाणें दुसऱ्या प्रश्नाचें उत्तर आहे. जो ही पंचाग्नि विद्या जाणतो त्याला पांच महा पातक्यांबरोबर संबंध ठेविल्यानें त्यांचा दोष लागत नाहीं. उलटें तो आपल्या संगतीनें त्या पांच महा पातक्यांना पवित्र करून आपण ब्रम्हलोकाला जातो.

उपमन्यूचा मुलगा प्राचीन शाल, पुलुषाचा मुलगा सत्ययज्ञ, भल्लवाचा मुलगा इंद्रद्युम्न, शर्कराक्षाचा मुलगा जन, अश्वतराधाचा मुलगा बुडिल, हे पांच ऋषि आपण ज्या वैश्वानर नांवाच्या परमात्म्याची उपासना करितों तो कसा आहे हे समजून घेण्याकरितां अरुणाचा मुलगा उद्दालक ह्याजकडे गेले. त्यांना उपदेश करण्याचें सामर्थ्य उद्दालकामध्ये नसल्यामुळे त्यानें त्यांना अश्वपति राजाकडे उपदेशासाठीं नेले. ते ऋषि शिष्यभावानें आपल्याकडे आल्यावर राजानें त्यांपैकीं प्रत्येकास असें विचारलें कीं, वैश्वानर परमात्मा कोणत्या गुणांचा आहे असें समजून तूं त्याची उपासना करितोस ! तेव्हां प्राचीन शाल असें म्हणाला कीं, स्वर्गांत राहाणारा, सर्व क्रीडारूप असल्यामुळे द्यु नांवाचा व सर्वांचा आधार अशा वैश्वनरालाच मी परमात्मा समजून त्याची उपासना करितों. नंतर सत्ययज्ञ असें म्हणाला कीं, ग्रहण करितो ह्या कारणानें जो आदित्य नांवाचा व आदित्यांत राहणारा आहे त्या परमात्म्याची मी उपासना करितों. नंतर इंद्रद्युम्न असें म्हणाला कीं, वायूंत राहणारा आणि ज्ञान व आयुष्यरूप असल्याकारणानें वायु नांवाच्या अशा वैश्वानरालाच मी परमात्मा समजून त्याची उपासना करितों. नंतर जन असें म्हणाला कीं, आकाशांत राहाणारा व चौंहीकडे प्रकाशत असल्यामुळे आकाश नांवाचा परमात्मा हा वैश्वानर आहे असें समजून मी त्याची उपासना करितों. नंतर बुडिल असें म्हणाला कीं, व्यापकत्वामुळे अब् नांवाच्या वैश्वानरालाच परमात्मा समजून मी त्याची उपासना करितों. नंतर उद्दालक असें म्हणाला कीं, प्रख्यात असल्यामुळे पृथ्वी ह्या नांवाचा व पृथ्वीला आधार देणारा अशा परमात्म्याचीच मी उपासना करितों. ह्याप्रमाणें त्या अश्वपतीनें त्या सर्वांचे बोलणें ऐकून त्यांस आपलें अनुमोदन देऊन असें म्हणाला कीं, तुम्ही वैश्वानराच्या अंशांची उपासना करित असल्यामुळे तुम्हाला अंशतः फळ मिळत असून संपूर्ण फळ मिळत नाहीं. जो कोणी वैश्वानर परमात्म्याचें डोकें सुतेजा नांवाचें आहे, त्याचा डोळा विश्वरूप नांवाचा आहे

त्याचा प्राण पृथग्वर्मा नांवाचा आहे, त्याचा मध्यदेह बहुल नांवाचा आहे, त्याचा काटिप्रदेश रयि नांवाचा आहे, त्याचे पाय पृथ्वी नांवाचे आहेत, अशा प्रकारे संपूर्ण उपासना करितो, तो सर्व लोकीं असलेल्या सर्व प्राण्यांतील सर्व परमात्म्यांचे ठिकाणीं अन्न खातो. आणखी वैश्वानराची छाती ही वेदी आहे, केस हे दर्भ आहेत, हृदय हे गार्हपत्य नांवाचा अग्नि आहे, मन हे अन्वाहार्य पचन नामक अग्नि आहे, तोंड हे आहवनीय नामक अग्नि आहे, असे समजून भोजन करते वेळीं वैश्वानराच्या ठिकाणीं " प्राणायस्वाहा " इत्यादि पांच मंत्रांनीं पांच प्राणाहुती घेतल्या असतां तेणेंकरून प्राणादिक तृप्त होतात. त्या योगाने यजमान हा संतति, गुरे-दोरे, व ब्रह्माचे वैभव, ह्यांनीं संपन्न होतो, व त्यानें सर्वलोकीं असलेल्या सर्व प्राण्यामध्ये राहणाऱ्या सर्व परमात्म्यांना हवन केले असें होतें. वैश्वानराला जाणणाऱ्याचे सर्व पाप नाहींसें होतें. जो असें जाणून अग्निहोत्र कर्म करितो त्यानें जरी चांडाळाला उष्टें अन्न दिलें तरी तें वैश्वानर अग्निमध्ये हवन केल्याप्रमाणें होतें.

छांदोग्योपनिषत्.

पंचमः प्रपाठकः

श्रिवेदव्यासाय नमः ॥ श्रीगुरुभ्यो नमः ॥ ॐ आप्यायंतु
ममांगानि वाक्प्राणः चक्षुः श्रोत्रमथो बलमिंद्रियाणि च सर्वाणि
सर्वं ब्रम्होपनिषदं माहं ब्रम्हनिराकुर्यान्मा मा ब्रम्ह निराकरो-
दनिराकरणमस्त्वनिराकरणं मे अस्तु तदात्मनि निरतेय उपनि-
षत्सु धर्मास्ते मयि संतु ते मयि संतु ॥ ॐ शांतिः शांतिः शांतिः॥

टीका—हरिः ॐ। वाक् वागिंद्रियं प्राणः प्राणनामा वायुः चक्षुः
चक्षुरिंद्रियं श्रोत्रं श्रोत्रेन्द्रियं अथो चपरं बलं च सर्वाणि इंद्रियाणि
एतानि मम अंगानि आप्यायंतु पुष्टानि भवंतु। सर्वं उपनिषदं ब्रम्ह।
अहं ब्रम्ह परमात्मानं मा निराकुर्यात् मा दूरीकुर्यां सदाध्येयत्वेन स्वी-
कुर्यामित्यर्थः। ब्रम्ह परमात्मा मा मां मा निराकरोत् न दूरीकरोतु
भक्तत्वेन स्वीकरोत्वित्यर्थः। मे मम ब्रम्हज्ञानविषये अनिराकरणं अनि-
वारणमविघ्नमिति यावत् अस्तु। अनिराकरणं अस्तु। तत् तस्मिन् आ-
त्मनि परमात्मनि निरतेय रतिं कुर्याम्। उपनिषत्सु धर्माः ते मयि
संतु। ते मयि संतु ॥ ॐ शांतिः शांतिः शांतिः ॥

अर्थ—माझे वागिंद्रिय, प्राण, चक्षुरिंद्रिय, श्रोत्रेन्द्रिय, व बळ आणि
सर्व इंद्रिये हे माझे सर्व अवयव पुष्ट असोत. उपनिषदांतील सर्व प्रति-
पादन ब्रह्माविषयी आहे. मी परमात्म्यास दूर न करो (म्हणजे मी त्या-
चे नेहमी ध्यान करो). परमात्मा मला न टाको (म्हणजे भक्त म्हणून
परमात्मा माझा स्वीकार करो). ब्रह्मज्ञान संपादन करण्याला मला अ-
डयळे न येवोत, अडयळे न येवोत. त्या परमात्म्याचे ठायीं माझी प्रीति

असो. उपनिषदांत शांति, वैराग्य इत्यादि जे धर्म सांगितले आहेत ते माझ्यामध्ये असोत. शांति असो, शांति असो, शांति असो.

॥ ॐ ॥ यो ह वै ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च वेद ज्येष्ठश्च ह वै श्रेष्ठश्च भवति प्राणो वाव ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च ॥ १ ॥

टीका—प्राणज्ञानमवश्यं संपाद्यमिति भावेन तज्ज्ञानिनः फलमाह ॥ यो ह वा इति ॥ यः अधिकारी ज्येष्ठं च अखिलदेवैभ्यो वयसा अधिकं च श्रेष्ठं गुणतः उत्तमं वेद ह वै सः मुक्तः सन् स्वसमानानां मध्ये ज्येष्ठः च श्रेष्ठः च भवति ह वै । प्राणः वाव मुख्यप्राणः एव ज्येष्ठः च श्रेष्ठः च अस्ति ॥ १ ॥

अर्थ—[प्राणाचें ज्ञान अवश्य संपादन केलें पाहिजे अशा हेतूने प्राणाचें ज्ञान ज्ञाल्यानें काय फळ मिळते हें सांगतों.] जो सर्व देवांमध्ये वयानें अधिक असून गुणांनीं उत्तम आहे त्याला जो जाणतो तो मुक्त होऊन आपल्या बरोबरीच्या लोकांमध्ये ज्येष्ठ व श्रेष्ठ होतो. मुख्यप्राण हाच सर्व देवांमध्ये वयानें अधिक असून गुणांनीं उत्तम आहे ॥ १ ॥

यो ह वै वसिष्ठं वेद वसिष्ठो ह स्वानां भवति वाग्वाव वसिष्ठः ॥ २ ॥

टीका—यः ह वै वसिष्ठं वेद सः मुक्तः सन् स्वानां स्वकीयानां मध्ये वसिष्ठः ह भवति । वाक् अग्निः वाव वसिष्ठः ॥ २ ॥

अर्थ—जो अधिकारी मुख्यप्राण हा वसिष्ठ आहे असें जाणतो तो मुक्त होऊन आपल्या स्वकीयांमध्ये वसिष्ठ होतो. (कारण जो वक्ता असतो तो सर्वांमध्ये श्रेष्ठपणा मिळवितो.) वाणीची अभिमानी देवता अग्नि हा वसिष्ठ आहे ॥ २ ॥

यो ह वै प्रतिष्ठां वेद प्रति ह तिष्ठत्यस्मिंश्च लोकेऽमुष्मिंश्च चक्षुर्वाव प्रतिष्ठा ॥ ३ ॥

टीका—यः ह वै प्रतिष्ठां वेद सः अस्मिन् च अमुष्मिन् च लोके प्रतितिष्ठति ह । चक्षुः वाव चक्षुरेव तदभिमानी सूर्यः प्रतिष्ठा अस्ति ॥ ३ ॥

अर्थ—जो अधिकारी मुख्यप्राण हा प्रतिष्ठा (म्हणजे सर्वांत आधार) आहे असे जाणतो तो ह्या लोकीं व परलोकीं आपल्या इच्छेप्रमाणें संचार करितो. चक्षुची अभिमानी देवता सूर्य हा प्रतिष्ठा आहे ॥३॥

यो ह वै सम्पदं वेद सः५हास्मै कामाः संपद्यन्ते देवाश्च मानुषाश्च श्रोत्रं वाव सम्पत् ॥ ४ ॥

टीका—यः ह वै संपदं वेद सः५ तस्मा तस्मै अस्मै अधिकारिणे देवाः च मानुषाः च कामाः काम्याः संपद्यन्ते इहामुत्र संपदः स्युरिति भावः । श्रोत्रं तदभिमानी इंद्रः वाव संपत् अस्ति ॥ ४ ॥

अर्थ—जो अधिकारी मुख्यप्राण हा संपत्ति आहे असे जाणतो त्याचे मनोरथ ह्या लोकीं मनुष्ये व परलोकीं देव हे पूर्ण करितात. श्रोत्रेन्द्रियाची अभिमानी देवता इंद्र हा संपत्ति आहे ॥ ४ ॥

यो ह वा आयतनं वेदायतनं५ ह स्वानां भवति मनो ह वा आयतनम् ॥ ५ ॥

टीका—यः ह वै आयतनं वेद सः स्वानां आयतनं आश्रयः भवति । मनः ह वै आयतनं अस्ति ॥ ५ ॥

अर्थ—जो अधिकारी मुख्यप्राण हा घराप्रमाणें आश्रय आहे असे जाणतो तो स्वकीयांना आश्रय होतो. मनाची अभिमानी देवता रुद्र हा आयतन (म्हणजे आश्रय) आहे ॥ ५ ॥

अथ ह प्राणा अहं५ श्रेयसि व्यूदिरेऽहं५ श्रेयानस्म्यहं५ श्रेयानस्मीति ॥ ६ ॥

टीका—प्राणस्य ज्येष्ठत्वं श्रेष्ठत्वं च उक्तं तत्कथमिति मीमासायां समर्थितत्वादिति भावेनाख्यायिकामारभते ॥ अथेति ॥ अथ अनंतरं ह प्राणाः पूर्वोक्ताः वायुपुरःसराः देवाः अहं श्रेयासि अहं श्रेयान् अस्मि अहं श्रेयान् अस्मि इति व्यूदिरे विवादं कृतवतः ॥ ६ ॥

अर्थ—[प्राणाला जें ज्येष्ठत्व व श्रेष्ठत्व आहे असें वर सांगितलें तें त्याला कशावरून आहे ह्याविषयीं विचार करून पाहतां तो समर्थ आहे म्हणून तें त्याला योग्य आहे, हें स्पष्ट करून दाखविण्याकरितां एक गोष्ट सांगतों.] नंतर कोण श्रेष्ठ आहे ह्याविषयीं प्राणादिक सर्व देव मी श्रेष्ठ आहे मी श्रेष्ठ आहे असें म्हणून भांडूं लागले ॥ ६ ॥

ते ह प्राणाः प्रजापतिं पितरमेत्योचुर्भगवन् को नः श्रेष्ठ इति तान् होवाच यस्मिन् व उत्क्रान्ते शरीरं पापिष्ठतरमिव दृश्येत स वः श्रेष्ठ इति ॥ ७ ॥

टीका—ते विवदमानाः ह प्राणाः प्राणादिदेवाः पितरं प्रजापतिं एत्य हे भगवन् नः अस्माकं मध्ये कः श्रेष्ठः इति ऊचुः । प्रजापतिः वः युष्माकं मध्ये यस्मिन् उत्क्रान्ते इदं शरीरं विरिचशरीरं पापिष्ठतरं शवरूपं इव दृश्येत वः युष्माकं मध्ये सः श्रेष्ठः इति तान् प्राणान् उवाच उक्तवान् हं ॥ ७ ॥

अर्थ—ते प्राणादिक देव भांडत भांडत आपला पिता परमात्मा ह्याजवळ जाऊन असें म्हणाले कीं, आमच्यामध्ये कोण श्रेष्ठ आहे ? तेव्हां परमात्मा त्यांना असें म्हणाला कीं, तुमच्यामध्ये जो कोणी शरीरांतून बाहेर गेला असतां तें शरीर प्रेतासारखें दिसेल तो तुम्हा सर्वांमध्ये श्रेष्ठ आहे ॥ ७ ॥

१. एवमेव प्राणविद्या ऐतरेयोपनिषदि अ० १ खं० ४ प्रश्नोपनिषदि प्र० २ ऋ. ३ कौशीतकोपनिषदि अ० ३ ऋ० ३ बृहदारण्यकोपनिषदि अ० ६ ब्रा० १ द्रष्टव्यं.

सा ह वागुच्चक्राम सा संवत्सरं प्रोष्य पर्येत्योवाच
कथमशकतर्त्ते मज्जीवितुमिति यथा कला अवदन्तः
प्राणन्ता प्राणेन पश्यन्तश्चक्षुषा शृण्वन्तः श्रोत्रेण
ध्यायन्तो मनसैवमिति प्रविवेश ह वाक् ॥ ८ ॥

टीका—एवमुक्ते तत्परीक्षणाय तेषां मध्ये सा पूर्वोक्ता वाक् अग्निः
उच्चक्राम ह । तदुत्क्रमणेपि शरीरं न पपात । सा उत्क्रांता वाक् संव-
त्सरं संवत्सरपर्यंतं प्रोष्य प्रवासं कृत्वा शरीरस्थान् प्राणान् पर्येत्य हे
प्राणाः यूयं मत् ऋते मां विना जीवितुं कथं अशकत इति उवाच ।
एवमुक्ते शरीरस्थाः प्राणाः यथा कला मूकाः अवदन्तः अपि
प्राणेन प्राणादिना प्राणन्ताः प्राणनादि कुर्वाणाः चक्षुषा पश्यन्तः श्रो-
त्रेण शृण्वन्तः मनसा ध्यायन्तः एवं एवं रीत्या वयं जीविष्यामः इति
ऊचुः । इत्युक्ता सा वाक् नाहं श्रेष्ठेति निश्चित्य अस्मिन् शरीरे प्रविवेश
ह ॥ ८ ॥

अर्थ—परमात्मा असे बोलल्यावर त्याच्या बोलण्याप्रमाणे परीक्षा पा-
हण्यासाठी वाणी (म्हणजे तिची अभिमानी देवता अग्नि) शरीरांतून
बाहेर निघाली, तेव्हां शरीर कांहीं पडले नाही. ती वाणी एक वर्षपर्यंत
प्रवास करून परत आली, आणि पाहिले तो शरीरांतील इतर देवता हो-
त्या तशाच आहेत. ती त्यांना म्हणाली की, हे प्राणादि देवांनो,
माझ्याशिवाय तुम्ही शरीरांत कसे राहू शकलां? तेव्हां प्राणादिक देव
असे म्हणाले की, जसे मुझे लोक बोलत नाहीत तथापि ते प्राणाच्या
योगाने श्वासोच्छ्वासाचा व्यापार करितात, डोळ्याने पाहतात, कानाने ऐक-
तात, मनाने विचार करितात, तसे आम्ही जीवंत राहिलो आहोत. असे
ऐकल्यावर वाणीची अशी खातरी झाली की, आपण श्रेष्ठ नाही, आणि
तिने शरीरांत पुनः प्रवेश केला ॥ ८ ॥

चक्षुर्होच्चक्राम तत्संवत्सरं प्रोष्य पर्येत्योवाच कथम-

शकतर्ते मज्जीवितुमिति यथाऽन्धा अपश्यन्तः प्राणन्तः
प्राणेन वदन्तो वाचा शृण्वन्तः श्रोत्रेण ध्यायन्तो मनसै-
वमिति प्रविवेश ह चक्षुः ॥ ९ ॥

टीका—एवं रीत्या चक्षुः तदभिमानी सूर्यः उच्चक्राम ह । तत्
संवत्सरं संवत्सरपर्यंतं प्रोष्य प्रवासं कृत्वा पुनः शरीरस्थान् प्राणान् पर्येत्य
हे प्राणाः यूयं मत् ऋते मां विना जीवितुं कथं अशकत इति उवाच ।
अनंतरं प्राणाः यथा अंधाः अपश्यतः प्राणेन प्राणंतः जीवनं कुर्वतः
वाचा वाण्या वदंतः श्रोत्रेण शृण्वन्तः मनसा ध्यायन्तः एवं एवं री-
त्या वयं जीविष्यामः इति ऊचुः । इत्युक्तं तत् चक्षुः पुनः अस्मिन् शरीरे
प्रविवेश ह प्रवेशं कृतवान् ॥ ९ ॥

अर्थ—ह्याचप्रमाणें डोळा (म्हणजे त्याची अभिमानी देवता सूर्य)
शरीरांतून बाहेर निघाला. तो एक वर्षभर प्रवास करून परत आला,
आणि असें ह्मणाला कीं, हे प्राणादि देवांनो, माझ्याशिवाय तुम्ही शरीरांत
कसे राहूं शकलां? तेव्हां प्राणादिक देव असें म्हणाले कीं, जसे अंधळे
लोकांना डोळ्यांनीं दिसत नाहीं तथापि ते प्राणाच्या योगानें श्वासोच्छ्वा-
साचा व्यापार करितात, वाणीनें बोलतात, कानानें ऐकतात, मनानें वि-
चार करितात, तसे आम्ही जीवंत राहिलों आहोंत. असें ऐकिल्यावर
डोळ्याची अशी खात्री झाली कीं, आपण श्रेष्ठ नाहीं, आणि त्यानें शरी-
रांत पुनः प्रवेश केला ॥ ९ ॥

श्रोत्रं होच्चक्राम तत्संवत्सरं प्रोष्य पर्येत्योवाच कथम-
शकतर्ते मज्जीवितुमिति यथा बधिरा अशृण्वन्तः प्राणन्तः
प्राणेन वदन्तो वाचा पश्यन्तश्चक्षुषा ध्यायन्तो मनसैव-
मिति प्रविवेश ह श्रोत्रम् ॥ १० ॥

टीका—एवं रीत्या तत् श्रोत्रं तदभिमानी उच्चक्राम उत्क्रमणं
चकार तत् संवत्सरं संवत्सरपर्यंतं प्रोष्य प्रवासं कृत्वा पुनः शरीरस्थान्

प्राणान् पर्येत्य यूयं कथं मत् ऋते मां विना कथं जीवितुं अशकत इति उवाच । ते यथा बधिराः अशृण्वन्तः प्राणेन प्राणन्तः जीवनं कुर्वन्तः वाचा वदन्तः चक्षुषा पश्यन्तः मनसा ध्यायन्तः एवं तथा वयं जीविष्यामः इति ऊचुः अनन्तरं एवमुक्तं तत् श्रोत्रं अस्मिन् शरीरे प्रविवेश ह प्रविष्टं बभूव ॥ १० ॥

अर्थ—ह्याचप्रमाणे कान (म्हणजे त्याची अभिमानी देवता) शरीरांतून बाहेर निघाला. तो एक वर्षभर प्रवास करून परत आला, आणि असें म्हणाला कीं, हे प्राणादि देवांनो, माझ्याशिवाय तुम्ही शरीरांत कसे राहूं शकलां? तेव्हां प्राणादिक देव असें म्हणाले कीं, जसे बाहेरे लोकांना कानांनीं ऐकूं येत नाहीं तथापि ते प्राणाच्या योगाने श्वासोच्छ्वासाचा व्यापार करितात, वाणीनें बोलतात, डोळ्यानें पाहतात, मनानें विचार करितात, तसे आम्ही जीवंत राहिलों आहोंत. असें ऐकल्यावर कानाची अशी खातरी झाली कीं, आपण श्रेष्ठ नाहीं, आणि त्यानें शरीरांत पुनः प्रवेश केला ॥ १० ॥

मनो होच्चक्राम तत्संवत्सरं प्रोष्य पर्येत्योवाच कथमशकतर्ते मज्जीवितुमिति यथा बाला अमनसः प्राणन्तः प्राणेन वदन्तो वाचा पश्यन्तश्चक्षुषा शृण्वन्तः श्रोत्रेणैव मिति प्रविवेश ह मनः ॥ ११ ॥

टीका—पूर्ववदेव मनः मनोभिमानी रुद्रः उच्चक्राम ह उत्क्रमणं चकार । तत् मनः संवत्सरं संवत्सरपर्यन्तं प्रोष्य प्रवासं कृत्वा पुनः शरीरस्थान् प्राणान् पर्येत्य हे प्राणाः यूयं मत् ऋते कथं जीवितुं अशकत इति उवाच । ते प्राणाः यथा षण्मासात् पूर्वं बालाः अमनसः प्राणेन प्राणादिना प्राणन्तः जीवनं कुर्वन्तः वाचा वदन्तः चक्षुषा पश्यन्तः श्रोत्रेण शृण्वन्तः जीवंति एवं तथा वयं जीविष्यामः इति ऊचुः । एवमुक्तं मनः अस्मिन् शरीरे प्रविवेश ह ॥ ११ ॥

अर्थ—पूर्वीप्रमाणेंच मन (म्हणजे त्याची अभिमानी देवता रुद्र) शरीरांतून बाहेर निघालें. तें एक वर्षभर प्रवास करून परत आलें, आणि असें म्हणालें कीं, हे प्राणादि देवांनो, माझ्याशिवाय तुम्ही शरीरांत कसे राहूं शकलां ? तेव्हा प्राणादिक देव असें ह्मणाले कीं, जसे सहा महिन्यांहून लहान पोरांचें मन विचार करूं शकत नाहीं तथापि ते प्राणाच्या योगानें श्वासोच्छ्वासाचा व्यापार करितात, वाणीनें बोलतात, डोळ्यानें पाहतात, कानानें ऐकतात, तसे आम्ही जीवंत राहिलों आहोंत. असें ऐकल्यावर मनाची अशी खातरी झाली कीं, आपण श्रेष्ठ नाहीं, आणि त्यानें शरीरांत पुनः प्रवेश केला ॥ ११ ॥

**अथ ह प्राण उच्चिक्रमिष्यन्स यथा सुहयः पट्टीश-
शंकून् संखिदेदेवमितरान् प्राणान् समखिदत्त* हाभिसमे-
त्योचुर्भगवन्नेधि त्वन्नः श्रेष्ठोऽसि मोत्क्रमीरिति ॥ १२ ॥**

टीका—अथ एवं सर्वेषामश्रैष्ठ्यावधारणानंतरं प्राणः मुख्यप्राणः उच्चिक्रमिष्यन् ईषत् उत्क्रांतुमिच्छन् सः यथा लोके सुहयः शोभनाश्वः पट्टीशशंकून् पटुभूतस्य हयस्येशानियामका बंधकाः इति यावत् पट्टीशाश्च ते शकवश्चेति तथोक्तास्तान् पादबंधनकीलानिति यावत् परीक्षणाय आरूढेन कशया हतः संखिदेत् समुत्पाटयेत् एवं तथा इतरान् प्राणान् समखिदत् समुत्पाटितवान् । ते इतरप्राणाः संचलिताः संतः स्वस्वस्थाने स्थातुमशक्ताः तं मुख्यप्राणं ह आभिसमेत्य ऊचुः हे भगवन् एधि आस्व त्वं नः अस्माकं मध्ये श्रेष्ठः असि अस्मात् शरीरात् मा उत्क्रमीः इति । तर्हि तस्य मे यूयं बलिं पूजां कुरुतेत्युक्तास्तथेत्यूचुः ॥१२॥

अर्थ—वर सांगितल्याप्रमाणें प्राणाशिवाय इतर सर्व देवता श्रेष्ठ नाहीत असें ठरल्यानंतर मुख्यप्राण हा शरीरांतून बाहेर निघण्याची इच्छा करूं लागला. तेव्हां जशा एकाद्या चांगल्या घोड्याची परीक्षा करण्याला त्यावर बसणाऱ्या स्वारानें चाबूक मारिला असतां त्याला ज्या खुंटयांना बांधिले असेल त्या खुंटया उपटून येऊं लागतात, तशा त्या इतर

सर्व देवता शरीरांतून बाहेर निघू लागल्या. मग त्या इतर सर्व देवता थर-थर कांपून व आपल्या जागी रहाण्यास असमर्थ होऊन मुख्य प्राणाजवळ आल्या व असे म्हणाल्या कीं, हे मुख्यप्राण, तुम्ही शरीरांत राहा, तुम्हीच आमच्यांमध्ये श्रेष्ठ आहांत, ह्या शरीरांतून तुम्ही बाहेर निघू नका. मग मुख्यप्राण म्हणाला कीं, तुम्ही माझी पूजा करा. तेव्हां त्या इतर सर्व देवतांनी बरे आहे असे म्हटले ॥ १२ ॥

अथ हैनं वागुवाच यदहं वसिष्ठाऽस्मि त्वं तद्वसिष्ठोऽसीत्यथ हैनं चक्षुरुवाच यदहं प्रतिष्ठास्मि त्वं तत्प्रतिष्ठासीति ॥ १३ ॥

टीका—पूजाप्रकारं वक्तुमारभते ॥ अयेति ॥ अथ अनंतरं वाक् एनं प्राणं प्रति अहं यत् वसिष्ठा वसतामुत्तमा अस्मि तत् वसिष्ठः त्वं असि इति उवाच ह । त्वमेव मयि स्थित्वा मदीयवसिष्ठत्वनियामक इत्यर्थः । अथ चक्षुः एनं प्राणं प्रति अहं यत् प्रतिष्ठा अस्मि तत् प्रतिष्ठा त्वं असि इति उवाच ह । त्वमेव मयि स्थित्वा मदीयप्रतिष्ठात्वनियामक इत्यर्थः ॥ १३ ॥

अर्थ—[पुजेचा प्रकार सांगण्यास आरंभ करितो.] ह्यानंतर वाणी प्राणाला असे म्हणाली कीं, हे मुख्य प्राण, तुमच्या श्रेष्ठपणाच्या कारणाने मी श्रेष्ठ आहे. सारांश, तुम्ही माझ्यामध्ये राहून माझ्या श्रेष्ठपणाचे नियमन करीत आहां. मग चक्षु प्राणाला असे म्हणाला कीं, हे मुख्य प्राण, तुमच्या प्रतिष्ठेच्या कारणाने मला प्रतिष्ठा आहे. सारांश, तुम्ही माझ्यामध्ये राहून माझ्या प्रतिष्ठेचे नियमन करीत आहां ॥ १३ ॥

अथ हैनं श्रोत्रमुवाच यदहं सम्पदस्मि त्वं तत्सम्पदसीत्यथ हैनं मन उवाच यदहमायतनमस्मि त्वं तदायतनमसीति ॥ १४ ॥

टीका—अथ श्रोत्रं एनं प्राणं प्रति अहं यत् संपत् अस्मि

तत् संपत् त्वं असि इति उवाच ह । त्वमेव मयि स्थित्वा मदीयसंपत्वनियामक इत्यर्थः । अथ मनः एनं प्राणं प्रति अहं यत् आयतनं अस्मि तत् आयतनं त्वं असि इति उवाच ह । त्वमेव मयि स्थित्वा मदीयआयतनत्वानियामक इत्यर्थः ॥ १४ ॥

अर्थ—द्वानंतर श्रोत्र हे प्राणाला असे म्हणाले की, हे मुख्यप्राणा, तुमच्या संपतपणामुळे मी संपत् आहे. सारांश, तुम्ही माझ्यामध्ये राहून माझ्या संपतपणाचे नियमन करीत आहात. मग मन हे प्राणाला असे म्हणाले की, हे मुख्यप्राण, तुमच्या आश्रयामुळे मी आश्रय आहे. सारांश, तुम्ही माझ्यामध्ये राहून माझ्या आश्रयपणाचे नियमन करीत आहात ॥ १४ ॥

न वै वाचो न चक्षुषि न श्रोत्राणि न मनासीत्याचक्षते प्राणा इत्येवाचक्षते प्राणो ह्येवैतानि सर्वाणि भवति ॥ १५ ॥ १ ॥

टीका—वागादीनां वसिष्ठत्वादिकं प्राणाधीनमित्यत्र नियामकमाह ॥ न वा इति ॥ विद्वांसः वागादीनि करणानि वाचः इति न आचक्षते चक्षुषि इति न आचक्षते श्रोत्राणि इति न आचक्षते मनांसि इति न आचक्षते वै किं तर्हि प्राणाः इति आचक्षते । हि यस्मात् प्राणः एव एतानि सर्वाणि भवति । सर्वेन्द्रियदेवेषु स्थित्वा तत्तन्नियामको भवतीत्यर्थः ॥ १५ ॥ १ ॥

अर्थ—[वाणी इत्यादिकांचा वसिष्ठत्व इत्यादिक गुण प्राणाच्या स्वाधीन आहेत ह्याविषयी प्रमाण सांगतो.] विद्वान् लोक वाणी इत्यादि सर्व इंद्रियांना वाणी असे म्हणत नाहीत, डोळे असे म्हणत नाहीत, कान असे म्हणत नाहीत, मन असे म्हणत नाहीत, तर प्राण असे म्हणतात, कारण प्राण हाच ही सर्व आहे. सारांश, प्राण हा सर्व इंद्रियांचे देवतांच्या ठिकाणी राहून त्यांचे नियमन करितो ॥ १५ ॥ १ ॥

स होवाच किं मेऽन्नं भविष्यतीति यत्किंचिदिदमाश्व-
भ्य आशकुनिभ्य इति होचुस्तद्वा एतदनस्यान्नमनो ह
वै नाम प्रत्यक्षं न ह वा एवंविदि किञ्च नानन्नं
भवतीति ॥ १ ॥

टीका—सः मुख्यप्राणः नालं श्रेष्ठोसीत्युक्तिमात्रेण किं मे अन्नं
भविष्यति इति उवाच ह। एवमुक्ता देवाः आश्वभ्यः आशकुनिभ्यः
श्वपक्षिपर्यंतप्राणिभिः यन् किंचिन् इदं योग्यमन्नं अद्यते तत्तेन्नं इति
ऊचुः ह। देवैर्दत्तमन्नं पूर्वमतदीयं किं नेत्याह ॥ तद्वा इति ॥ तत् एतत्
अनस्य मुख्यप्राणस्य वै एव अन्नं। कुत इत्यत आह ॥ अन इति ॥
अनः मुख्यप्राणः ह वै एव नाम प्रत्यक्षं अक्षेषु प्रतिस्थितत्वात् ॥ एवं
प्राणवेत्तुः फलमाह ॥ नेति ॥ एवं विदि उक्तरीत्या प्राणस्य सर्वभोक्तृत्व-
विदि किं च न अनन्नं न भवति इति सर्वमेवास्यान्नं भवति रुद्रस्यै-
वेदं मुख्यं अन्येषां यथा योग्यं ज्ञातव्यं ॥ १ ॥

अर्थ—मुख्यप्राण असे बोलला कीं, मला तुम्ही श्रेष्ठ आहात असें जें
म्हणाला तेवढेंच बस नाही, तर माझे अन्न काय आहे? असें विचारल्या-
वर वाणी इत्यादि देव असें बोलले कीं, मनुष्यापासून कुत्र्यापर्यंत आणि
पक्ष्यापर्यंत प्राणी जें अन्न खातात तें तुमचें अन्न आहे. [देवांनीं दि-
लेलें अन्न अगोदर मुख्यप्राणाचें नव्हतें असें कां म्हणूं नये? तर त्या-
विषयीं सांगतो.] तें सर्व अन्न मुख्य प्राणाचेंच आहे. [कशावरून तें
सांगतो.] अन म्हणजे मुख्यप्राण आहे, कारण तो प्रत्येक इंद्रियाच्या
ठिकाणीं नियामक होऊन राहिलेला आहे. [ह्याप्रमाणें मुख्यप्राणाला
जाणणारास काय फळ मिळतें तें सांगतो.] अशा प्रकारें मुख्यप्राण
सर्व पदार्थांना खाणारा आहे असें जो जाणतो त्याला अन्न नव्हे असें
कांहीं एक होत नाही (म्हणजे सर्व पदार्थ अन्न होतें). हें फल मुख्य-
वेंकरून शंकराला आहे, व इतर जीवांना त्यांच्या त्यांच्या योग्यतेप्रमाणें
आहे, असें जाणावें ॥ १ ॥

स होवाच किं मे वासो भविष्यतीत्याप इति होचुस्त-
स्माद्वा एतदशिष्यन्तः पुरस्ताच्चोपरिष्ठाच्चाद्भिः परिदधति
लम्भुको ह वासो भवत्यनग्नो ह भवति ॥ २ ॥

टीका—एवं सिद्धान्तः सः किं मे वासः भविष्यति इति उवाच
ह । अनंतरं ते सर्वप्राणिभिः पीयमानाः आपः इति ऊचुः ह । अत्र
नियामकमाह श्रुतिः ॥ तस्मादिति ॥ तस्मात् वै अपां प्राणवस्त्रत्वादेव हि
एतन् अन्नं अशिष्यन्तः भोक्ष्यमाणाः भुक्तवंतश्च विद्वांसः श्रोत्रियाः ब्रा-
म्हणाः भोजनात् पुरस्तात् च उपरिष्ठात् च अद्भिः परिदधति परिधा-
नं कुर्वति प्राणस्य । प्राणस्य वस्त्रबुध्या भोजनोभयतः पिबतः फलमाह ॥
लम्भुक इति ॥ वासः दिव्यवासः लम्भुकः भवति लब्धा ह अनग्नः इहामुत्रा-
दिव्यवस्त्रैरंतर्बहिः प्रावरणवान् भवति ह ॥ २ ॥

अर्थ—ह्याप्रमाणे मुख्यप्राणाचें अन्न कोणतें हें सिद्ध झाल्यावर
त्यानें असें विचारलें कीं, माझे वस्त्र काय आहे ! तेव्हां वागादिक देव
असें म्हणाले कीं, सर्व प्राणी जें पाणी पितात तें तुमचें वस्त्र आहे.
[श्रुति ह्याविषयीं प्रमाण सांगते.] उदक हें मुख्यप्राणाचें वस्त्र आहे
ह्या कारणास्तव अन्न खाणारे विद्वान् ब्राम्हण भोजनाच्या पूर्वी व मागून
पाणी पितात (म्हणजे उदकरूप वस्त्रानें मुख्यप्राणाचें आच्छादन
करितात). [उदक हें प्राणाचें वस्त्र आहे असें जाणून जो भोजनाचे
अगोदर व मागून पाणी पितो त्यास काय फळ मिळतें तें सांगतों.]
उत्तम वस्त्रें मिळून तो ह्या लोकीं व परलोकीं शरीराचे आच्छादन करणा-
रा मोठा सुशोभित होतो ॥ २ ॥

तद्धैतत्सत्यकामो जाबालो गोश्रुतये वैयाघ्रपद्यायोक्तवो-
वाच यद्यप्येतच्छुष्काय स्थाणवे ब्रूयाज्जाघेरन्नेवास्मिञ्छा-
खाः प्ररोहेयुः पलाशानीति ॥ ३ ॥

टीका—इयं प्राणविद्या परंपरागता चेत्याह ॥ तदिति ॥ तत् एतव

प्राणविज्ञानं सत्यकामः जाबालः गोश्रुतये वैय्याघ्रपदाय व्याघ्रपदः पुत्राय उक्त्वा फलं च उवाच । यद्यपि एतत् प्राणविज्ञानं शुष्काय अपि स्थाणवे ब्रूयात् तदा स स्थाणुः योग्यश्चेत् अस्मिन् शुष्केपि स्थाणौ शाखाः जायेरन् इव । एवं पलाशानि प्ररोहेयुः इति विद्यायाः माहात्म्य-मित्यर्थः ॥ ३ ॥

अर्थ—[ही प्राणविद्या परंपरेनें आली आहे असें सांगतों.] हे प्राणसंबंधी ज्ञान, सत्यकाम जाबालाने व्याघ्रपदाचा मुलगा गोश्रुति ह्याला सांगून फलही सांगितलें. हे प्राणसंबंधी ज्ञान एकाद्या वाळलेल्या झाडाच्या सोटाला सांगितलें, तर त्या सोटाला मुद्दां फांदा फुटतात व पाने फुटतात. ह्याप्रमाणें प्राणविद्येचें माहात्म्य आहे ॥ ३ ॥

अथ यदि महज्जिगमिषेदमावास्यायां दीक्षित्वा पौर्णमास्यां रात्रौ सर्वौषधस्य मन्थं दधिमधुनोरुपमथ्य ज्येष्ठाय श्रेष्ठाय स्वाहेत्यग्नावाज्यस्य हुत्वा मन्थे सम्पातमवनयेत् ॥ ४ ॥

टीका—अथ अनंतरं यः अधिकारी यदि महत् दृष्टादृष्टं महत्त्वं जिगमिषेत् प्राप्तुमिच्छेत् तर्हि सः अमावास्यायां दीक्षित्वा पक्षपर्यंतं पयोव्रताद्यनुष्ठाय पुनः पौर्णमास्यां रात्रौ सर्वौषधस्य सर्वौषधीनां व्रीहियवादीनां दशधान्यानां मन्थं पिष्टं दधिमधुनोः दधिमधुभ्यां उपमथ्य उपलभ्य संमिश्रय ज्येष्ठाय श्रेष्ठाय स्वाहा इति मंत्रेण अग्नौ आज्यस्य आज्यं तत्संस्कृतं मन्थं हुत्वा सुवलग्नमाज्यं मन्थे हौम्ये पिष्टे संपातं पातनं यथा तथा अवनयेत् ॥ ४ ॥

अर्थ—ह्यानंतर ज्याला ह्या लोकीं व परलोकीं महत्त्व मिळण्याची इच्छा असेल त्यानें अमावास्यायेला दीक्षा घेऊन पंधरा दिवसपर्यंत दुधाचें व्रत इत्यादिक करून नंतर पौर्णिमेच्या रात्री उत्तम शुद्ध अशा तांदूळ सातू इत्यादि दहा धान्यांच्या पिठाचा एक गोळा दहीं व मध ह्यांमध्ये मिसळून “ ज्येष्ठाय श्रेष्ठाय स्वाहा ” (म्हणजे जो सर्वांमध्ये वयानें वडील व

गुणांनी श्रेष्ठ आहे त्यास देतो) असा मंत्र म्हणून अग्नीमध्ये त्या पिठाच्या लहान गोळ्या करून तूप घेऊन ते पळीला लावावे व अग्नीमध्ये हवनास घेतलेल्या लहान गोळीला व पिठाच्या मोठ्या गोळ्याला लावून त्या लहान गोळ्याने हवन करावे ॥ ४ ॥

वसिष्ठाय स्वाहेत्यग्नावाज्यस्य हुत्वा मन्थे सम्पातमवनयेत्प्रतिष्ठायै स्वाहेत्यग्नावाज्यस्य हुत्वा मन्थे सम्पातमवनयेत्सम्पदे स्वाहेत्यग्नावाज्यस्य हुत्वा मन्थे सम्पातमवनयेदायतनाय स्वाहेत्यग्नावाज्यस्य हुत्वा मन्थे सम्पातमवनयेत् ॥ ५ ॥

टीका—वसिष्ठाय स्वाहा इति अग्नौ आज्यस्य आज्यं तत्संस्कृतं मयं हुत्वा सुवलग्नमाज्यं मन्थे हौम्ये पिष्टे संपातं पातनं यथा तथा अवनयेत् । प्रतिष्ठायै स्वाहा इति अग्नौ आज्यस्य आज्यं तत्संस्कृतं मयं हुत्वा सुवलग्नमाज्यं मन्थे हौम्ये पिष्टे संपातं पातनं यथा तथा अवनयेत् । संपदे स्वाहा इति अग्नौ आज्यस्य आज्यं तत्संस्कृतं मयं हुत्वा सुवलग्नमाज्यं मन्थे हौम्ये पिष्टे संपातं पातनं यथा तथा अवनयेत् । आयतनाय स्वाहा इति अग्नौ आज्यस्य आज्यं तत्संस्कृतं मयं हुत्वा सुवलग्नमाज्यं मन्थे हौम्ये पिष्टे संपातं यथा तथा अवनयेत् ॥५॥

अर्थ—पूर्वीप्रमाणेच “ वसिष्ठाय स्वाहा ” (म्हणजे जो वसिष्ठ आहे त्याला देतो) असा मंत्र म्हणून अग्नीमध्ये पूर्वी सांगितल्याप्रमाणे त्या पिठाच्या लहान गोळ्यांचे हवन करावे. तसेच “ प्रतिष्ठायै स्वाहा ” (म्हणजे जो प्रतिष्ठावान् आहे त्याला देतो) असा मंत्र म्हणून पूर्वी सांगितल्याप्रमाणे त्या पिठाची लहान गोळी अर्गीत टाकावी. त्याचप्रमाणे “ संपदे स्वाहा ” असा मंत्र म्हणून पूर्वीप्रमाणे अग्नीमध्ये पिठाची गोळी टाकावी. त्याचप्रमाणे “ आयतनाय स्वाहा ” असा मंत्र म्हणून पूर्वीप्रमाणे पिठाची लहान गोळी अर्गीत टाकावी ॥ ५ ॥

अथ प्रतिसृप्यांजलौ मन्थमाधाय जपत्यमो नामास्य-
मा हि ते सर्वमिदं स हि ज्येष्ठः श्रेष्ठो राजाधिपतिः स
मा ज्यैष्ठ्यं श्रैष्ठ्यं राज्यमाधिपत्यं गमयत्वहमेवेदं सर्व-
मसानीति ॥ ६ ॥

टीका — होमावशिष्टमंथविनियोगमाह ॥ अथेति ॥ अथ होमानंतरं हो-
मावशिष्टं मंथं प्रतिसृप्य ईषदुपसृप्य अंजलौ आधाय यज्ञदेवतां प्राणं
हे प्राण हि यस्मात् सर्वं इदं जगत् विश्वं ते तव अमा मानं परिमितं
न भवेदित्यर्थः ते त्वया सहितं वर्तत इति वा । तस्मात् त्वं अमः नामा
असि हि यस्मात् सः मुख्यप्राणः ज्येष्ठः वयसा श्रेष्ठः गुणतः राजा
रंजकः अधिपतिः आधिक्येन पालकः तस्मात् सः मा मां प्रति ज्यैष्ठ्यं
श्रैष्ठ्यं राज्यं आधिपत्यं गमयतु प्रापयतु । अहं एव इदं सर्वं अ-
सानि इदं सर्वं योग्यं मदधीनं करिष्यामीत्यर्थः इति एवं रीत्या जपति
जपेत् ॥ ६ ॥

अर्थ — [होम झाल्यावर बाकी उरलेल्या पिठाची व्यवस्था काय
करावी ती सांगतो.] होम झाल्यानंतर बाकी राहिलेला पिठाचा भाग
अग्नीपासून थोडासा पलीकडे सारून यज्ञाची देवता मुख्यप्राण ह्याची
अशी प्रार्थना करावी की, हे मुख्यप्राण, हे सर्व जगत् तुमच्या सहित
आहे, म्हणून तुम्हाला अम असे नांव आहे तुम्ही वयाने ज्येष्ठ, गुणाने
श्रेष्ठ, सर्वांना रंजन करणारे, व विशेष प्रकारे पालन करणारे आहात.
म्हणून तुम्ही मला ज्येष्ठपणा, श्रेष्ठपणा, रंजन करणे व पालन करणे हे
गुण द्या. हे सर्व मी आपल्या स्वाधीन करून घेईन ॥ ६ ॥

अथ खल्वेतयाच्चा पच्छ आचामति तत्सवितुर्वृणीमह
इत्याचामति वयं देवस्य भोजनमित्याचामति श्रेष्ठं सर्व-
धातममित्याचामति तुरं भगस्य धीमहीति सर्वं
पिबति ॥ ७ ॥

टीका—अथ प्राणजपानंतरं होमावशिष्टं मंत्रं ग्रासचतुष्टयं कृत्वा खलु एतया वक्ष्यमाणया ऋचा पच्छुः पादशः तत्सवितुः वृणीमहे इति पादेन प्रथमं ग्रासं आचामति आचामेत् । वयं देवस्य भोजनं इति पादेन द्वितीयं ग्रासं आचामति आचामेत् । श्रेष्ठं सर्वधातमं इति पादेन तृतीयं ग्रासं आचामति आचामेत् । तुरं भगस्य धीमहि इति पादेन सर्वं निःशेषं पिबति ॥ ७ ॥

अर्थ—ह्याप्रमाणे मुख्यप्राणाचा जप केल्यावर होम करून बाकी राहिलेल्या पिठाचे चार घास करून मग “ तत्सवितुर्वरेण्यं ” ह्या पादाचा उच्चार करून पहिला घास खावा, “ वयंदेवस्य भोजनं ” हा पादात्मक मंत्र उच्चारून दुसरा घास खावा, “ श्रेष्ठंसर्वधातमं ” असा पादात्मक मंत्र उच्चारून तिसरा घास खावा, आणि “ तुरंभगस्य धीमहि ” हा पादात्मक मंत्र उच्चारून चवथा घास खावा. ह्याप्रमाणे सर्व खावे ॥ ७ ॥

निर्णिज्य कंसं चमसं वा पश्चाद्ग्नैः संविशति चर्मणि वा स्थण्डिले वा वाचयमोऽप्रसाहः स यदि स्त्रियं पश्येत् समृद्धं कर्मेति विद्यात् ॥ ८ ॥

टीका—कंसं कांस्यं चमसं औदुंबरमयं वा मंत्रपात्रं निर्णिज्य प्रक्षाल्य अग्नेः पश्चात् चर्मणि वा स्थण्डिले वा केवलायां वा भूमौ वाचं यमः यतवाक् अप्रसाहः स्त्रीरहितः संविशति संविशेत् । सः यजमानः यदि स्वप्नेषु स्त्रियं पश्येत् तदा समृद्धं कर्म इति विद्यात् ॥८॥

अर्थ—पिठाचा गोळा करण्याकरितां घेतलेलें कांशाचें अथवा उंबराच्या लाकडाचें पात्र धुऊन मग अग्नीच्या पाठीमागे हरिणाच्या कातड्यावर, किंवा स्थंडिलावर, किंवा नुसत्या भुईवर स्त्रीरहित मुकाटयानें बसावें. जर स्वप्नामध्ये त्यानें स्त्री पाहिली, तर त्याचें कर्म सफळ झालें असें समजावें ॥८॥

तदेष श्लोको यदा कर्मसु काम्येषु स्त्रियं स्वप्नेषु पश्यति समृद्धिं तत्र जानीयात्तस्मिन् स्वप्ननिदर्शने तस्मिन् स्वप्ननिदर्शने ॥ ९ ॥ २ ॥

टीका—अत्रैव श्लोकमाह ॥ तदिति ॥ तन् तत्रोक्तार्थे एषः वक्ष्यमाणः श्लोकः भवति । काम्येषु कर्मसु क्रियमाणेषु यदा स्वप्नेषु स्त्रियं पश्यति तत्र तर्हि तस्मिन् स्वप्ननिदर्शने स्वप्नाख्ये निदर्शने जाते समृद्धिं जानीयात् स्वप्ननिदर्शने समृद्धिं जानीयात् ॥ ९ ॥ २ ॥

अर्थ—[ह्याच अर्थाचा श्लोक सांगतो.] ह्याविषयी असा श्लोक आहे की, काम्य कर्म करीत असतां स्वप्नामध्ये स्त्री पाहिली, तर असे स्वप्न पाहिल्याने समृद्धि होईल असे जाणावे ॥ ९ ॥ २ ॥

श्वेतकेतुर्हारुणेयः पञ्चालानां समितिमेयाय तं ह प्रवाहणो जैबिलिरुवाच कुमारानुत्वाशिषत्पिता इत्यनु हि भगव इति ॥ १ ॥

टीका—श्वेतकेतुः नामतः आरुणेयः अरुणस्यापत्यमारुणिस्तस्यापत्यं ह पित्रानुशिष्टः स्वपांडित्यख्यापनाय पंचालानां पंचालदेशाधिपतीनां समितिं परिषदं एयाय प्रत्याजगाम । तं श्वेतकेतुं ह प्रवाहणः जैबिलिः तस्याहंकारशांत्यर्थं हे कुमार तव पिता त्वा त्वां अनु अशिषत् अन्वशिक्षत् किं इति उवाच । एवमुक्ते श्वेतकेतुः हे भगव भगवन् अनुहि अन्वशिषत् इति उवाच ॥ १ ॥

अर्थ—अरुणाचा नातू श्वेतकेतू हा आपल्या बापाच्या आज्ञेवरून आपली विद्वत्ता प्रख्यात करण्याकरितां पंचाल देशच्या राजाच्या सभेत आला. तेथे प्रवाहणाचा मुलगा जैबिलि ह्याने त्या श्वेतकेतूचा अहंकार शांत करण्याकरितां त्यास असे विचारले की, हे मुला, बापाने तुला कांहीं शिकविले आहे काय ? तेव्हां श्वेतकेतू असे म्हणाला की, हे भगवन्, होय, मला बापाने शिकविले आहे ॥ १ ॥

वेत्थ यदितोऽधिप्रजाः प्रयन्तीति न भगव इति वेत्थ यथा पुनरावर्तन्ता ३ इति न भगव इ-

ति वेत्थ पथोदेवयानस्य पितृयाणस्य च व्यावर्तना ३
इति न भगव इति ॥ २ ॥

टीका—एवमुक्ते प्रवाहणः पृच्छति ॥ वेत्थेति ॥ प्रजाः इतः लोकात्
लोकांतरं प्रयंत्यः यन् आधि यं मार्गं अधिकृत्य ब्रह्मलोकं चंद्रलोकं वा
प्रयंति तं मार्गं वेत्थ किं इति । एवं पृष्टः श्वेतकेतुः हे भगव न वेद्मि
इति उवाच । द्वितीयं पृच्छति ॥ वेत्थेति ॥ पुनरावृत्तिमच्चंद्रलोकं गताः प्रजाः
यथा येन मार्गेण इमं लोकं पुनः आवर्तता ३ इति वेत्थ जानासि किं
इति किं गतेनैव मार्गेण पुनरागमनमन्यथावेति भावः । हे भगव न वेद्मि
इति श्वेतकेतुः उवाच । तृतीयं पृच्छति ॥ वेत्थ पथोरिति ॥ देवयानस्य
पितृयाणस्य च पथोः व्यावर्तना ३ इतरेतरव्यावर्ती^१ वेत्थ जानासि किं
इति पृष्टे हे भगव न वेद्मि इति श्वेतकेतुः उवाच ॥ २ ॥

अर्थ—[असें म्हटल्यावर प्रवाहण प्रश्न विचारितो.] हे मुला, हे सर्व
लोक मृत्युलोकापासून दुसऱ्या लोकाला जातांना कोणत्या मार्गांनीं ब्रह्म-
लोकाला अथवा चंद्रलोकाला जातात हें तुला माहीत आहे काय ? श्वेत-
केतु म्हणाला, हे भगवन् मला माहीत नाहीं. [दुसरा प्रश्न विचारितो.]
चंद्रलोकापासून पुनः परत येणारे लोक ज्या मार्गांनीं भूलोकावर येतात
तो मार्ग (म्हणजे ज्या मार्गांनीं गेले त्याच मार्गांनीं येतात अथवा दुसऱ्या
मार्गांनीं येतात हें) तुला माहीत आहे काय ? श्वेतकेतु म्हणाला, हे भग-
वन्, मला माहीत नाहीं. [तिसरा प्रश्न विचारितो.] लोक कोणत्या का-
रणानें देवयान मार्गांनीं जातात व कोणत्या कारणानें पितृयाण मार्गांनीं
जातात हें तुला माहीत आहे काय ? श्वेतकेतु म्हणाला, हे भगवन्, मला
माहीत नाहीं ॥ २ ॥

वेत्थ यथाऽसौ लोको न सम्पूर्यता ३ इति न

१. यत्साधनसाध्यत्वेन देवयानपितृयाणयोरितरेतरव्यावृत्तितत्साधनं वेत्थ किमि-
त्याशयः । अन्यथा प्रथमप्रश्नेन गतार्थत्वप्रसंगात् । वाजसन्येकविराधाच्च ॥

भगव इति वेत्थ यथा पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषव-
चसो भवन्तीति नैव भगव इति ॥ ३ ॥

टीका—चतुर्थं पृच्छति ॥ वेत्थ यथेति ॥ पुनःपुनः प्रयद्विरपि
असौ लोकः परलोकः यथा येन हेतुना न संपूर्यते तं वेत्थ जानासि
किं इति पृष्टे हे भगव न वेद्मि इति श्वेतकेतुः उवाच । पंचमं पृच्छति
॥ वेत्थ यथेति ॥ यथा येन क्रमेण प्रकारेण च पंचम्यां आहुतौ हुता-
यां आपः पुरुषवचसः भवंति अद्भिः संपरिष्वक्तो जीवो लब्धदेहः पुरु-
षनामवान् भवति किं तं प्रकारं वेत्थ जानासि किं इति पृष्टे हे भगव
न एव वेद्मि अवधारणे नातःपरं प्रश्नं व्यावर्त्तयति ॥ ३ ॥

अर्थ—[चवया प्रश्न करितो.] जरी लोक येयून वारंवार परलोकीं
जातात तरी परलोक भरून जात नाही ह्याचें कारण तुला माहीत आहे
काय ? श्वेतकेतु म्हणाला, हे भगवन्, मला माहीत नाही. [पांचवा प्रश्न
करितो.] पंचभूतात्मक शरीर अग्नीमध्ये जळालें असतां उदक हें भूत
जीवाबरोबर जाऊन त्या उदकानें संयुक्त झालेला जीव देह धारण क-
रून पुरुष नामक कसा होतो हें तुला माहीत आहे काय ? श्वेतकेतु प्र-
वाहणाला म्हणाला, हे भगवन्, मला काहीं माहीत नाही, मला आणखी
प्रश्न विचारूं नका ॥ ३ ॥

अथ नु किमनुशिष्टोऽवोचथा यो हीमानि न विद्यात्
कथं सोऽनुशिष्टो ब्रवीतेति स हायस्तः पितुरद्धमेयाय
तं होवाचाऽननुशिष्य वाव किल मा भगवानब्रवीदनु-
त्वाशिषमिति ॥ ४ ॥

टीका—अथ तर्हि एवमज्ञः सन् किं नु कस्मान् अनुशिष्टः अस्मि
इति अवोचथाः हि यः इमानि मया पृष्टान्यर्थजातानि न विद्यात्
कथं सः विद्वान् अनुशिष्टः अस्मीति ब्रवीत इति प्रवाहणः उवाच ।
एवं श्वेतकेतुः अयस्तः प्रवाहणेनायाशितः निरुत्तरितः अप्रतिष्ठित इति

यावत् पितुः अर्द्धं स्यात् एयाय गत्वा तं पितरं अननुशिष्य सम्यग्वि-
द्योपदेशमकृत्वैव किल मा मां प्रति भगवान् अब्रवीत् अनुत्वाशिषं
त्वां अन्वाशिषं इति वाव उवाच ह उक्तवान् ॥ ४ ॥

अर्थ—प्रवाहण असे म्हणाला की, असे आहे तर तू अज्ञानी असून
मला बापाने शिकविले आहे असे कां म्हणालास ? कारण मी विचारिले-
ल्या प्रश्नांची उत्तरे ज्याला देतां येत नाहीत तो, मी विद्वान् आहे व पुष्क-
ळ शिकलो आहे असे कसे म्हणू शकेल ? ह्याप्रमाणे प्रवाहणाने अप्र-
तिष्ठा केल्यावर श्वेतकेतु आपल्या बापाजवळ जाऊन असे म्हणाला की,
बाबा, तुम्ही मला चांगल्या प्रकारे विद्या न शिकवितां विद्या शिकविली
असे तुम्ही मला बोललांत ॥ ४ ॥

पञ्च मा राजन्यबन्धुः प्रश्नानप्राक्षीत्तेषां नैकञ्च नाश-
कं विवक्तुमिति स होवाच यथा मा त्वं तदैतानवदो
यथाहमेषां नैकञ्चन वेद यद्यहमिमानवेदिष्यं कथं तेना
वक्ष्यमिति ॥ ५ ॥

टीका—यतः यस्मात्कारणात् राजन्यबंधुः क्षत्रियाभासः पंच पंच-
संख्याकान् प्रश्नान् प्रष्टव्यार्थान् मा मां प्रति अप्राक्षीत् तेषां प्रश्नानां
मध्ये न एकं च नैकमपि प्रश्नं विवक्तुं अर्थविशेषेण निर्णेतुं न अशकं
इति । के ते प्रश्ना इत्युक्ते तान् प्रश्नान् सः उवाच उदाजहार ह । एवमुक्तः
सः पितापुत्रक्रोधमुपशमयन्नाह ॥ यथेति ॥ हे तात त्वं यथा एतान् प्रश्नान्
मा मां प्रति त्वं अवदः तथा अहं एषां प्रश्नानां मध्ये एकं अपि यथा
यथावत् न वेद न जानामि । कुतः इत्युक्ते यदि अहं इमान् अवेदिष्यं
तर्हि कथं ते प्रियाय न अवक्ष्य इति यदहं किं च वेदसर्वमहं
तुभ्यमवोच ॥ ५ ॥

अर्थ—कारण, प्रवाहण नांवाच्या राजन्यबंधूने मला पांच प्रश्न केले, त्यांपैकी एकाचेही उत्तर मला देतां आले नाही. हें ऐकून बाप म्हणाला, हे मुला, ते प्रश्न कोणते ते मला सांग. मग मुलाने ते पांचही प्रश्न बापास सांगितले. [नंतर मुलाचा राग शांत करण्याकरितां बाप बोलतो.] हे मुला, तूं मला जे पांच प्रश्न सांगितलेस त्यांपैकी एकाचेही उत्तर मला माहीत नाही, कारण जर मला माहीत असते तर तुझ्यासारख्या प्रियकर मुलाला सांगणार नाही असें कसें होईल ? मला जें माहीत आहे तें सर्व मीं तुला सांगितलें आहे ॥ ५ ॥

स ह गौतमो राज्ञोऽर्द्धमेयाय तस्मै ह प्राप्तायार्हाञ्चकार
स ह प्रातः सभाग उदेयाय त* होवाच मानुषस्य भग-
वन् गौतम वित्तस्य वरं वृणीथा इति स होवाच तवैव
राजन् मानुषं वित्तं यामेव कुमारस्यान्ते वाचमभाषथा-
स्तामेव मे ब्रूहीति ॥ ६ ॥

टीका—यदि राजपृष्टविद्येच्छा तर्हि राजानं प्रत्येहि तत्र गत्वा ब्र-
म्हचर्यं वत्स्याव इति पित्रोक्तो भवानेव गच्छतु इत्याह । सः ह एवं
पुत्रोक्तः गौतमः राज्ञः अर्द्धं स्थानं एयाय तस्मै प्राप्ताय गौतमाय
राजा अर्हा पूजां चकार ह । सः ह गौतमः कृतातिथ्यः उषित्वा परेद्युः
प्रातः प्रातःकाले राजनि सभागे सभांगते सति उदेयाय । राजा तं पूजा-
हं गौतमं प्रति हे भगवन् पूजाहं गौतम त्वं मानुषस्य वित्तस्य वरं
हिरण्यादिप्रिषयं वरं वृणीथाः इति उवाच । एवं राज्ञोक्तः स गौतमो
होवाच । हे राजन् तत्र एव मानुषं वित्तं अस्तु । त्वं कुमारस्य मत्पु-
त्रस्य अन्ते समीपे यां एव वाचं प्रश्नरूपां अभाषथाः तां एव मे
ब्रूहि इति ॥ ६ ॥

१. जरी राजा श्रेष्ठ होता तरी रागानें त्याला राजन्यबंधु म्हणजे ज्याला रा-
जाचा नुसता आभास आहे तो असें म्हटलें आहे.

अर्थ—जर तुला राजानें विचारलेली विद्या पाहिजे असेल, तर तू राजाजवळ जाऊन ब्रम्हचर्य व्रतानें राहा. असें बाप बोलल्यावर मुलगा बापाला असें म्हणाला कीं, बाबा, तुम्हीच जा. मग श्वेतकेतूचा बाप गौतम हा प्रवाहण राजाकडे गेला. राजानें त्याची पूजा केली. मग गौतम पाहुणचार घेऊन रात्रीं तेथें राहिला, आणि दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं राजा सभेंत गेला असतां आपण तेथें गेला. तेव्हां राजा गौतमास असें म्हणाला कीं, हे गौतम, मनुष्यांस उपयोगी पडणाऱ्या द्रव्याच्या संबंधानें काहीं एक वर माग. मग गौतम म्हणाला, हे राजा, मनुष्याच्या उपयोगी पडणारे द्रव्य तुम्हालाच असो, तुम्ही माझा मुलगा श्वेतकेतु ह्याजला जे पांच प्रश्न केले त्यांचीं उत्तरे मला सांगा ॥ ६ ॥

स ह कृच्छ्री बभूव त ह चिरं वसेत्याज्ञापयाञ्चकार त होवाच यथा मा त्वं गौतमाऽवदो यथेयन्न प्राक् त्वत्तः पुरा विद्या ब्राम्हणान् गच्छति तस्माद्दु सर्वेषु लोकेषु क्षत्रस्यैव प्रशासनमभूदिति तस्मै होवाच ॥ ७ ॥ ३ ॥

टीका—सः ह राजा स्वपृष्टस्य गोप्यत्वात् कृच्छ्री बभूव । स कृच्छ्रीभूते प्रत्याख्ये यं ब्राम्हणं मन्वानः तं गौतमं चिरं वस इति आज्ञापयाञ्चकार ह । चिरवासज्ञापननिमित्तं वदन् राजा तं उवाच ह । हे गौतम मा मां प्रति यथा त्वं अवदः तामेव मे ब्रूहीति तथैवाहं त्वापि चिरोषिते करिष्यामि । वक्ष्यमाणां विद्यां स्तौति ॥ यथेति इयं वक्ष्यमाणा विद्या प्राक् त्वत्तः एव पुरा ब्राम्हणान् यथा न गच्छति न गतवति क्षत्रस्यैवासाधारणा विद्येयमिति भावः । तस्मात् विद्यायाः क्षत्रमात्रनिष्ठत्वात् उ एव एतद्विद्वानुष्ठानेन सर्वेषु लोकेषु क्षत्रस्य एव प्रशासनं शास्त्वत्वं अभूत् इति स्मै उक्त्वा तस्मै गौतमाय राजा विद्यां उवाच ह ॥ ७ ॥ ३ ॥

अर्थ—आपले प्रश्न फार गुप्त असल्यामुळे राजा फार अडचणीत

पडला, आणि अडचणीत पडला असतां त्यास असें वाटलें कीं, आपण उत्तर सांगितलें नाहीं तर गौतमाला वाईट वाटेल, म्हणून राजा गौतमास असें म्हणाला कीं, तूं आमच्या घरीं फार दिवस राहा म्हणजे मी तुला प्रश्नांचीं उत्तरे सांगेन. [जी विद्या सांगायची आहे तिची स्तुति करितों.] तुझ्या अगोदर ही विद्या ब्राह्मणांना मिळालेली नव्हती, तर ही विद्या विशेषकरून क्षत्रियांमध्येच होती म्हणून ही विद्या क्षत्रियांमध्येच राहिल्या कारणाने सर्व लोकांमध्ये ते शासनकर्ते झाले असें सांगून प्रवाहण राजाने गौतमाला विद्या सांगितली ॥ ७ ॥३ ॥

असौ वाव लोको गौतमाग्निस्तस्यादित्य एव
समिद्रश्मयो धूमोऽहरर्चिश्चन्द्रमा अंगारा नक्षत्राणि
विस्फुलिंगाः ॥ १ ॥

टीका—इतरप्रश्नोत्तराणां पंचमप्रश्नोत्तरसापेक्षत्वादादौ तस्योत्तरं वक्तुं वैराग्यार्थं जीवस्यागतिं निरूपयन् पंचाग्निविद्यामाह ॥ असाविति ॥ हे गौतम असौ मुख्यप्राणे स्थितः लोकः प्रकाशरूपः दुलोकस्थः नारायणः वाव एव अग्निः अदनादिकर्तृत्वात् । अयं दुलोकस्थः नारायणः पुनर्नारायणाद्यात्मकत्वेन पंचरूपः । तस्य दुलोकस्थनारायणाख्याभेरादानात् आदित्यः आदित्यनामा आदित्यस्यो नारायणः एव समेधनात् समित् समित्स्थानीयः । रश्मयः रमति शंरूपतो रश्मिनामा तदंतर्गतो वासुदेवः धूत्कारात् धूमः इत्युक्तः धूमस्थानीयः अहननीयत्वात् अहः अहर्नामा तस्यः संकर्षणः अर्चिः अर्चितत्वात् अर्चिरित्युक्तोऽर्चिस्थानीयः । सुखरूपत्वात् चंद्रमा चंद्रनामा तस्यः प्रद्युम्नः अंगारा अंगरतेः अंगार इत्युक्तोऽंगारस्थानीयः । अनन्यराजत्वात् नक्षत्राणि नक्षत्रनामकोऽनिरुद्धः विस्फुलिंगः विविधं स्फुरणात् तथोक्तस्तत्स्थानीयः ॥ १ ॥

अर्थ—[इतर प्रश्नांचीं उत्तरे सांगण्याला पांचव्या प्रश्नाचे उत्तर अगोदर सांगणे अवश्य आहे म्हणून अगोदर पांचव्या प्रश्नाचे उत्तर सांगण्याकरितां वैराग्य उत्पन्न होण्यासाठीं जीव कसा येतो हे सांगून पं-

चाग्नि विद्या सांगतो.] हे गौतम, मुख्यप्राणाच्या ठिकाणी असलेला प्रकाशरूप स्वर्गलोकांत राहणारा नारायण हाच अग्नि आहे, कारण तो भक्षण इत्यादि व्यापार करितो. आणखी स्वर्गलोकांत असलेला नारायण ह्याची नारायण वासुदेव इत्यादि पांच रूपे आहेत. स्वर्गलोकांत असलेला नारायण नांवाचा अग्नि, घेण्याचा व्यापार करितो म्हणून त्यास आदित्य नांव आहे; आदित्यांत म्हणजे सूर्यांत असणारा नारायण हाच वाढत असल्यामुळे त्यास समित् असें म्हटलें असून तो समिधांच्या जागी आहे. नारायण सुखानें रमतो म्हणून तो रश्मि नांवाचा आहे, त्यांत असणारा वासुदेव धूत्कार करित असल्यामुळे त्यास धूम असें म्हटलें असून तो धुराच्या जागी आहे. नारायण नाश पावत नाहीं म्हणून तो अह नांवाचा आहे, त्यांत राहणारा संकर्षण पूज्य असल्यामुळे त्यास अर्चि असें म्हटलें असून तो ज्वाळेच्या जागी आहे. नारायण सुखरूप असल्यामुळे चंद्र नांवाचा आहे, त्यांत राहणारा प्रद्युम्न शरीरांत रमत असल्यामुळे त्यास अंगार असें म्हटलें असून तो निखाच्याच्या जागी आहे. नारायण हा एकच राजा असल्यामुळे नक्षत्र नांवाचा आहे, त्यांत असणारा अनिरुद्ध हा अनेक प्रकारे स्फुरत असल्यामुळे तो विस्फुलिंग नांवाचा असून ठिणग्यांचे जागी आहे ॥ १ ॥

तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवाः श्रद्धां जुव्हति तस्या आहुतेः
सोमो राजा सम्भवति ॥ २ ॥ ४ ॥

टीका—तस्मिन् दुसऱ्या नारायणाख्ये एतस्मिन् उक्तसमिदादिविशिष्टे अग्नौ देवाः दुलोकाधिपतये श्रद्धां श्रद्धयेष्टवंतं उत्क्रांतं यजमानं जुव्हति । एवं दुलोके देवैर्निक्षिप्तो यजमानः स्वपुण्यावसाने मर्त्यलोकोन्मुखः तस्याः आहुतेः सकाशात् सोमः राजा संभवति सोमलोकांतर्गतौ भवति २॥४

१ अत्र श्रद्धाशब्दोऽजहलक्षणया श्रद्धयाद्भिश्च विशिष्टं जीवमाह । तेन यजमानोत्क्रांतिकाल एवापः श्रद्धावत्सहागता इति सिद्धयति । अन्यथाऽपामप्राप्तत्वे इति तु पंचम्यामाहुतावाप इत्यनुवादानुपपत्तेः । तथाच सूत्रं । प्रथमेऽश्रवणादिति चेन्न ता एव ह्युपपत्तेरिति ॥

अर्थ—देव स्वर्गांत असलेल्या नारायणनामक अग्नीमध्ये स्वर्गलोकाचा राजा नारायण ह्याची कृपा मिळण्यास्तव यजमानात्मक जीवांचे हवन करितात. मग तो जीव पुण्य असे तोंपर्यंत स्वर्गामध्ये राहतो, आणि पुण्य संपल्यावर स्वर्गांत राहणारे देव त्याला खाली ढकलून देतात. तेव्हां तो जीव त्या आहुतीच्या सामर्थ्याने चंद्रलोकाला जातो ॥२॥४॥

पर्जन्यो वाव गौतमाग्निस्तस्य वायुरेव समिदुभ्रं धूमो विद्युदृचिरशानिरंगारा ऱ्हादुनयो विस्फुलिंगाः ॥ १ ॥

टीका—हे गौतम पर्जन्यः तन्नामा तस्थो वासुदेवः वाव खलु अग्निः सोपि पूर्ववत् पंचरूपः । तस्य पर्जन्यस्थवासुदेवाख्याग्नेः वायुः एव समिन् अभ्रं धूमः विद्युत् अर्चिः अशानिः अंगाराः ऱ्हादुनयः विस्फुलिंगाः ॥ १ ॥

अर्थ—हे गौतम, पर्जन्यनामक व पर्जन्यांत असलेला वासुदेव हा अग्नि आहे. पूर्वीप्रमाणे त्याचीही पांच रूपे आहेत. पर्जन्यांत असलेल्या वासुदेवनामक अग्नीला, वायूंत राहणारा वायुनामक नारायण हा समिधा आहे; मेघांत असणारा मेघनामक वासुदेव हा धूम आहे; विद्युतेत असणारा विद्युन्नामक संकर्षण हा ज्वाला आहे; इंद्राच्या वजांत असणारा इंद्रवज्रनामक प्रद्युम्न हा निखारा आहे; आणि मेघगर्जनेत असणारा मेघगर्जनानामक अनिरुद्ध हा ठिणग्या आहे ॥ १ ॥

तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवाः सोमं राजानं जुव्हति तस्या आहुतेर्वर्षं सम्भवति ॥ २ ॥ ५ ॥

टीका—तस्मिन् एतस्मिन् अग्नौ देवाः सोमं राजानं तदंतर्गतं यजमानं जुव्हति । तस्याः आहुतेः वर्षं संभवति वृष्टयंतर्गतो भवति ॥ २ ॥ ५ ॥

अर्थ—अशा पर्जन्यरूप अग्नीमध्ये देव चंद्रराजाचे म्हणजे त्यांत असणाऱ्या जीवांचे हवन करितात. ह्या आहुतीच्या सामर्थ्याने तो जीव पावसांत जातो ॥ २ ॥ ५ ॥

पृथिवी वाव गौतमाग्निस्तस्याः संवत्सर एव समिदा-
काशो धूमो रात्रिरर्चिर्दिशोऽङ्गारा अवान्तरदिशो वि-
स्फुलिङ्गाः ॥ १ ॥

टीका—हे गौतम पृथिवी तन्नामा तत्स्यः संकर्षणः वाव खलु
अग्निः । तस्याः संवत्सरः एव समिन् आकाशः धूमः रात्रिः अर्चिः
दिशः अंगाराः अवांतरदिशः विस्फुलिङ्गाः ॥ १ ॥

अर्थ—हे गौतम, पृथ्वीत राहणारा पृथ्वीनामक संकर्षण हा अग्नि
आहे. पृथ्वीत असलेल्या संकर्षणनामक अभीला, संवत्सरांत राहणारा
संवत्सरनामक नारायण हा समिधा आहे; आकाशांत राहणारा आकाश-
नामक वासुदेव हा धूम आहे; रात्रीत राहणारा रात्रिनामक संकर्षण हा
ज्वाला आहे; दिशेंत राहणारा दिङ्नामक प्रद्युम्न हा निखारा आहे;
आणि अवांतर दिशेंत राहणारा अवांतरदिङ्नामक अनिरुद्ध हा ठिण-
ग्या आहे ॥ १ ॥

तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवा वर्षं जुव्हति तस्या आहुतेर-
न्नं संभवति ॥ २ ॥ ६ ॥

टीका—तस्मिन् एतस्मिन् अग्नौ देवाः वर्षं वर्षातर्गतं जुव्हति ।
तस्याः आहुतेः अन्नं अन्नातर्गतः संभवति ॥ २ ॥ ६ ॥

अर्थ—ह्या पृथ्वीनामक संकर्षणरूप अग्नीमध्ये देव पावसांत अस-
लेल्या जीवाचें हवन करितात. त्या आहुतीच्या सामर्थ्याने तो जीव अ-
न्नांत जातो ॥ २ ॥ ६ ॥

पुरुषो वाव गौतमाग्निस्तस्य वागेव समित्प्राणो धूमो
जिह्वाऽर्चिश्चक्षुरङ्गाराः श्रोत्रं विस्फुलिङ्गाः ॥ १ ॥

टीका—हे गौतम पुरुषः तन्नामा तत्स्यः प्रद्युम्नः वाव खलु अ-
ग्निः । तस्य वाक् एव समित् प्राणः धूमः जिह्वा अर्चिः चक्षुः
अंगाराः श्रोत्रं विस्फुलिङ्गाः ॥ १ ॥

अर्थ—हे गौतम, पुरुषांत राहणारा पुरुषनामक प्रद्युम्न हा अग्नि आहे. पुरुषनामक प्रद्युम्नरूप अग्नीला, वार्णांत असणारा वायूप नारायण हा समिधा आहे; प्राणांत राहणारा प्राणनामक वासुदेव हा धूम आहे; जिव्हेत राहणारा जिव्हानामक संकर्षण हा ज्वाला आहे; चक्षूंत राहणारा चक्षुनामक प्रद्युम्न हा निखारा आहे; आणि श्रोत्रांत राहणारा श्रोत्रनामक अनिरुद्ध हा ठिणग्या आहे ॥ १ ॥

तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवा अन्नं जुव्हति तस्या आहुते
रेतः संभवति ॥ २ ॥ ७ ॥

टीका—तस्मिन् एतस्मिन् अग्नौ देवाः अन्नं जुव्हति । तस्याः
आहुतेः रेतः संभवति ॥ २ ॥ ७ ॥

अर्थ—ह्या पुरुषनामक अग्नीमध्ये देव अन्नांत असलेल्या जीवांचे हवन कारितात. त्या आहुतीच्या सामर्थ्याने तो जीव रेतांत जातो ॥ २ ॥ ७ ॥

योषा वाव गौतमाग्निस्तस्या उपस्थ एव समिद्यदुपम-
न्त्रयते स धूमो योनिरर्च्चिर्यदन्तः करोति तेऽङ्गारा अभि-
नन्दा विस्फुलिंगाः ॥ १ ॥

टीका—हे गौतम योषा तन्नामा तत्स्थः अनिरुद्धः वाव खलु
अग्निः। तस्याः उपस्थः एव समित् यत् उपमंत्रयते सः धूमः योनिः
अर्चिः यत् अंतः करोति ते अंगाराः अभिनन्दाः विस्फुलिंगाः ॥१॥

अर्थ—हे गौतम, स्त्रीमध्ये राहणारा स्त्रीनामक अनिरुद्ध हा अग्नि आहे. स्त्रींत राहणाऱ्या अनिरुद्धनामक अग्नीला, उपस्थांत राहणारा उपस्थनामक नारायण हा समिधा आहे; उपमंत्र म्हणजे गुह्य गोष्टी ह्यांत राहणारा उपमंत्रनामक वासुदेव हा धूम आहे; योनींत राहणारा योनिनामक संकर्षण हा ज्वाला आहे; आंत होणाऱ्या कृत्यांत राहणारा अंतःकृत्यनामक प्रद्युम्न हा निखारा आहे; आणि आनंदांत राहणारा आनंदनामक अनिरुद्ध हा ठिणग्या आहे ॥ १ ॥

तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवा रेतो जुव्हति तस्या आहुतेर्गर्भः
संभवति ॥ २ ॥ ८ ॥

टीका—तस्मिन् एतस्मिन् अग्नौ देवाः रेतः जुव्हति । तस्याः
आहुतेः गर्भः संभवति ॥ २ ॥ ८ ॥

अर्थ—स्त्रीमध्ये असलेल्या अनिरुद्धनामक अग्नीमध्ये देव रेतांत
असलेल्या जीवाचे हवन करितात. त्या आहुतीच्या सामर्थ्याने गर्भ
उत्पन्न होतो ॥ २ ॥ ८ ॥

इति तु पंचम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्तीति स
उल्बावृतो गर्भो दश वा मासानन्तः शयित्वा यावद्वाथ
जायते ॥ १ ॥

टीका—किं ततः इत्यतः पंचमप्रश्नस्योत्तरं जातमित्या ह ॥ इतित्विति ॥
इति तु इत्येवं पंचम्यां आहुतौ हुतायां आपः जीवेन मरणकाले सह-
गताः भूतानीति यावत् पुरुषवचसः भवंति इति तैर्लब्धदेहः पुरुषना-
मवान् भवतीत्यर्थः । एवं वैराग्यार्थमागतं निरूप्य गर्भवासादिदुःखं च नि-
रूपयति ॥ स इति ॥ सः उल्बावृतः उल्बेन जरायुणा आवृतः गर्भः
गर्भस्यो जीवः दश वा मासान् यावत् स्यातव्यं तावत् वा अंतः मातुः
कुक्षौ शयित्वा अथ जायते ॥ १ ॥

अर्थ—[ह्यापासून काय जाले म्हणाल तर पांचव्या प्रश्नाचे उत्तर
दिले असे सांगतो.] अशा प्रकाराने पहिल्याने सोम, दुसऱ्याने वृष्टि,
तिसऱ्याने अन्न, चवथ्याने रेत व पांचव्याने गर्भ, असा परिणाम जाला.
ह्याप्रमाणे पांचवी आहुति दिल्यावर उदक जीवाबरोबर मरणकाळीं
गेले असता त्या योगाने जीवाला देह प्राप्त होऊन तो पुरुषसंज्ञक होतो.
[ह्याप्रमाणे वैराग्य उत्पन्न करण्याकरिता जीव मृत्युलोकीं कसा येतो हे
सांगून गर्भांत राहणे इत्यादिकांपासून काय दुःख आहे हे सांगतो.] तो
जरायूने आच्छादिलेला असून गर्भांत असलेला जीव दहा महिनेपर्यंत

किंवा कमजास्त जितके दिवस असतो तेथपर्यंत आईच्या ओटीत निजून असून मग उपजतो ॥ १ ॥

स जातो यावदायुषं जीवति तं प्रेतं दिष्टमितोऽग्नये एव हरन्ति यत एवेतो यतः संभूतो भवति ॥ २ ॥ ९ ॥

टीका—सः जातः जीवः यावत् आयुषं जीवति । अथ यदघ्नियते तदा तं प्रेतं दिष्टं साष्टं इतः लोकात् प्रकृतहोतारो देवाः यतः एव द्युपर्जन्यवृष्ट्याख्याग्नेः सकाशात् भूलोकं इतः प्राप्तः तत्र च यतः पुरुषयोषाग्नेः संभूतः भवति तस्मै अग्नये एव हरन्ति ॥ २ ॥ ९ ॥

अर्थ—तो उपजलेला जीव जोंपर्यंत आयुष्य असते तोंपर्यंत जगतो. मग तो जेव्हां मरतो तेव्हां देव, स्वर्ग, पर्जन्य व वृष्टि ह्या नांवांच्या ज्या अग्नीपासून तो जीव मृत्युलोकास आला आणि मृत्युलोकांत ज्या स्त्रीपुरुषरूप अग्नीपासन उत्पन्न झाला त्या अग्नीत त्या जीवाला त्याच्या कर्मासुद्धा टाकतात ॥ २ ॥ ९ ॥

तद्य इत्थं विदुः । य चेमेऽरण्ये श्रद्धा तप इत्युपासते तैर्ऽर्चिषमभिसम्भवत्यीच्चषोऽहरन्ह आपूर्यमाणपक्षमापूर्यमाणपक्षाद्यान् षडुदङ्घ्रेति मासास्तान् ॥ १ ॥

टीका—इदानीं प्रथमतृतीयप्रश्नयोरुत्तरमाह ॥ तदिति ॥ तत् तस्मात्कारणात् काम्यकर्मणो गमनागमनहेतुत्वात्तत्र विरक्ताः ये इत्थं पंचाग्निविद्योक्तरीत्या भगवंतं विदुः ये च इमे अरण्ये मनोहरप्रदेशे श्रद्धा तपः श्रद्धातपःप्रभृतिनिवृत्तकर्म इति उपासते अनुतिष्ठन्ति ये ज्ञानप्रधाना येच कर्मप्रधाना इति यावत् ते अर्चिषं अभिसंभवन्ति प्राप्नुवन्ति । अर्चिषः अहः अन्हः आपूर्यमाणपक्षं आपूर्यमाणपक्षान् यान् षट् उदङ्घ्रतान् मासान् एति ॥ १ ॥

अर्थ—[आतां पहिला व तिसरा ह्या दोन प्रश्नांचीं उत्तरें सांगतों.] ह्या कारणास्तव काम्य कर्म केलीं असतां जीव मृत्युलोकांतून जातो व

पुनः येतो, असें असत्यामुळे ज्यांना असें जाणें व येणें नकोसे आहे असे जे लोक पंचामिविद्येत सांगितलेल्या रीतीनें परमात्म्याला जाणतात, आणि जे कोणी लोक रमणीय जागीं श्रद्धा तर्पे इत्यादि निवृत्त कर्मे करितात, म्हणजे, जे ज्ञानाला मुख्य समजतात व जें कर्म करणें मुख्य समजतात, त्यांना अर्चिरादि मार्ग प्राप्त होतो. अर्चीपासून अहनांवाच्या त्याच्या अभिमानी देवतेच्या लोकाला जातो, त्यापासून आपूर्यमाणपक्षाच्या अभिमानी देवतेच्या लोकाला जातो, नंतर तेथून सहा महिन्यांचें उत्तरायण ह्याच्या अभिमानी देवतेच्या लोकाला जातो ॥ १ ॥

मासेभ्यः संवत्सरः संवत्सरादादित्यमादित्याच्चन्द्रमसं चन्द्रमसो विद्युतं तत्पुरुषो मानवः स एनां ब्रम्ह गमयत्येष देवयानः पन्था इति ॥ २ ॥

टीका—मासेभ्यः संवत्सरं संवत्सरात् आदित्यं आदित्यात् चंद्रमसं चंद्रमसः विद्युतं तत्पुरुषः मानवः सः एनान् ब्रम्ह गमयति एषः देवयानः पन्थाः इति ज्ञातव्यः ॥ २ ॥

अर्थ—महिन्याच्या अभिमानी देवतेपासून संवत्सराच्या अभिमानी देवतेच्या लोकाला जातो. संवत्सराच्या अभिमानी देवतेच्या लोकापासून सूर्यलोकाला जातो. सूर्यलोकापासून चंद्रलोकाला जातो. चंद्रलोकापासून विद्युल्लोकाला जातो. मग अतिशयित ज्ञानवान् मुख्यप्राण त्या विद्युल्लोकीं आलेल्या मुमुक्षु अधिकाऱ्यांना परमात्म्याला प्राप्त करून देतो. हा देवलोकीं जाण्याचा मार्ग आहे ॥ २ ॥

अथ य इमे ग्राम इष्ट्यापूर्तेदत्तमित्युपासते ते धूममभिसम्भवन्ति धूमाद्रात्रिः रात्रेरपरपक्षमपरपक्षाद्यान् षड्दक्षिणैति मासास्तान्नैते संवत्सरमभिप्राश्रुवन्ति ॥ ३ ॥

टीका—एवं देवयानं ससाधनं निरूप्य पितृयाणं ससाधनं निरूपयति ॥ अथेति ॥ अथ ये इमे काम्यकार्मिणः ग्रामे इष्ट्यापूर्ते यजनखाते दत्तं

दानं इति' पितृश्राद्धादिकं उपासते आतिष्ठति । ते धूमं धूमदेवतालोकं
आभिसंभवंति प्राप्नुवन्ति । धूमात् रात्रिं रात्र्यभिमानीदेवतां रात्रेः अपर-
पक्षं कृष्णपक्षाभिमानीदेवतां अपरपक्षात् यान् षट् मासान् दक्षिणा
दक्षिणतः एति आदित्यः । तान् मासान् दक्षिणायनदेवतालोकं । ततः
संवत्सरं न अभिप्राप्नुवन्ति ॥ ३ ॥

अर्थ—[ह्याप्रमाणे देवयानमार्ग व तो मिळण्याचें साधन सांगून आतां
पितृयाणमार्ग व तो मिळण्याचें साधन सांगतो.] आतां जे कोणी का-
म्यकर्म करणारे आहेत ते यज्ञ, तर्ळी व विहिरी बांधणें, दान, पितृश्राद्ध,
इत्यादिक करितात, ते मेल्यावर धूमाच्या अभिमानीदेवतेच्या लोकीं
जातात, व तेथून रात्रीच्या अभिमानीदेवतेच्या लोकीं जातात, तेथून
कृष्णपक्षाच्या अभिमानीदेवतेच्या लोकीं जातात, व तेथून जेथें सूर्य
दक्षिणेकडून येतो तेथें म्हणजे सहा महिन्यांच्या दक्षिणायनाच्या अभिमा-
नी देवतेच्या लोकीं जातात. तेथून पुढें संवत्सराच्या अभिमानी देवते-
च्या लोकीं ते जात नाहींत ॥ ३ ॥

मासेभ्यः पितृलोकं पितृलोकादाकाशमाकाशाच्चन्द्रमस
मेष सोमो राजा तद्देवानामन्नं तं देवा भक्षयन्ति ॥ ४ ॥

टीका—अपि तु मासेभ्यः दक्षिणायनसंज्ञकेभ्यः पितृलोकं पितृलो-
कात् आकाशं विनायकलोकं आकाशात् चंद्रमसं प्राप्नुवन्ति । काम्य-
कर्मिण्यं चंद्रमसमेव विशिनष्टि ॥ एष इति ॥ एषः चंद्रः सोमः राजा
सोमलताभिमानी तत् देवानां अन्नं अतः तं चंद्रं देवाः भक्षयन्ति
लताभिमानीत्वेनेयमुक्तिः ॥ ४ ॥

अर्थ—तर ते दक्षिणायनाच्या अभिमानीदेवतेच्या लोकापासून पितृलो-
काच्या अभिमानीदेवतेच्या लोकीं जातात, तेथून विनायकलोकीं जातात, व
तेथून चंद्रलोकीं जातात. [काम्य कर्म करणाऱ्यांना जो चंद्रलोक मिळ-
तो तो कसा हें सांगतो.] चंद्रलोक हा सोमलताभिमानीदेवता आहे,

तोच सोमलतात्मक राजा देवांचें अन्न आहे, व देव तें अन्न खाऊन राहतात ॥ ४ ॥

तस्मिन्यावत्सम्पातमुषित्वाऽथैतमध्वानं पुनर्निवर्त्तन्ते यथेतमाकाशमाकाशाद्वायुं वायुर्भूत्वा धूमो भवति धूमो भूत्वाऽभ्रं भवति ॥ ५ ॥

टीका—वेद्य ययासौ लोको न संपूर्यत इति प्रश्नस्योत्तरमाह ॥ तस्मिन्निति ॥ तस्मिन् चंद्रलोके कर्मिणः यावत् संपातं उषित्वा अथ कर्मक्षये एतं एतमेव अध्वानं पुनः निवर्त्तते आवर्त्तते । इदानीं वेद्य यथा पुनरावर्त्तत इति अस्योत्तरं वदन् एतमेवेत्युक्तं विवृणोति ॥ यथेति ॥ यथा येन मार्गेण स्वयं इतं चंद्रलोकं प्रतिप्राप्तं तेनैवाध्वना पुनरावर्त्तते । गतेनैव मार्गेणागमनेऽनतिक्लेशेन न स्वर्गेऽतिवैराग्यं स्यादित्यतो मार्गांतरं निरूपयति ॥ आकाशमिति ॥ चंद्रलोकादागच्छन् आकाशं आप्नोति आकाशान् वायुं आप्नोति वायुः वायुस्थः भूत्वा धूमः धूमस्थः भवति धूमः धूमस्थः भूत्वा अभ्रं अभ्रस्थं भवति ॥ ५ ॥

अर्थ—[येथे कर्म करून परलोकीं पुष्कळ लोक जातात तरी तो लोक भरून कां जात नाहीं हें तुला माहीत आहे काय! असा जो पूर्वी प्रश्न केला त्याचें उत्तर सांगतो.] काम्य कर्म करून जे चंद्रलोकीं जातात ते आपलें पुण्य संपेपर्यंत तेथे राहून पुनः त्याच मार्गाने ह्या मृत्युलोकीं परत येतात. [आतां ते माघारे कसे येतात हें तुला माहीत आहे काय! असा जो प्रश्न विचारला होता त्याचें उत्तर सांगून त्याच मार्गाने येतात असे स्पष्ट सांगतो.] लोक चंद्रलोकीं ज्या मार्गाने जातात त्याच मार्गाने पुनः परत येतात. [लोक ज्या मार्गाने जातात त्याच (पूर्वीच्या ओळखीच्या) मार्गाने पुनः परत मृत्युलोकीं आले तर फार क्लेश होत नाहीत, म्हणून स्वर्गाविषयीं अतिशय वैराग्य होणार नाही, ह्यास्तव परत येण्याचा दुसरा मार्ग आहे असे सांगतो.] चंद्रलोकापासून परत येतांना पहिल्यानें आकाशाच्या अभिमानी देवतेच्या लोकीं

येतो, तेयून वायूच्या अभिमानी देवतेच्या लोकीं येतो, व वायूंतून धूमांत राहणारा होतो, धूमांतून अम्रांत राहणारा होतो ॥ ५ ॥

अभ्रं भूत्वा मेघो भवति मेघो भूत्वा प्रवर्षति त इह व्रीहियवा ओषधिवनस्पतयस्तिलमाषा इति जायन्तेऽतो वै खलु दुर्निष्प्रपतरं यो यो ह्यन्नमत्ति यो रेतः सिंचति तद्भूय एव भवति ॥ ६ ॥

टीका—अभ्रं अभ्रस्थं भूत्वा मेघः मेघस्यः भवति । मेघः भूत्वा प्रवर्षति वर्षातर्गतो भवति । ते कर्मिणः इह लोके केचित् व्रीहियवाः केचित् ओषधिवनस्पतयः केचित् तिलमाषाः इति अन्ययापि रीत्या जायंते । अन्याधिष्ठिते व्रीह्यादिशरीरे प्रविशंति नतु तदभिमानिनैः । अतः व्रीह्यादिभावानंतरं खलु वै दुर्निष्प्रपतरं नितरां दुष्टपतनं भवति वै । तदेव विशदयति ॥ य इति ॥ यः यः पुरुषः हि अन्नं अत्ति यः च रेतः सिंचति तत् भूयः एव भवति तमेव अनुप्रविशति ॥ ६ ॥

अर्थ—अम्रांतून मेघांत राहणारा होतो, व मेघांतून पावसांत येतो. कर्म करणारे लोक अशा रीतीने आल्यावर ह्या लोकीं कोणी तांदूळ किंवा सातू होतात, कोणी वनस्पति होतात, कोणी तीळ किंवा उडीद होतात, ह्याप्रमाणें दुसऱ्या रीतींनीही उत्पन्न होतात. म्हणून तांदूळ इत्यादिकांमध्ये ते जीव शिरल्यावर मग त्या काम्यकर्म करणाऱ्या जीवांना खरोखर दुष्ट पतन होतें. [तें दुष्ट पतन स्पष्ट करून सांगतो.] कारण जो कोणी पुरुष अन्न खातो व रेत टाकितो, त्यापासून मनस्वी प्राणी उपन्न होतात ॥ ६ ॥

तद्य इह रमणीयचरणा अभ्याशो ह यत्ते रमणीयां योनिमापद्येरन् ब्राम्हणयोनिं वा क्षत्रिययोनिं वा वैश्य-

१. इतिशब्दोऽन्योपलक्षणार्थः

२ तथाचोक्तं अन्याधिष्ठिते पूर्ववदभिलाषादिति

योनिं वाय य इह कपूयचरणा अभ्याशो ह यत्ते कपूयां
योनिमापद्येरन् श्वयोनिं वा शूकरयोनिं वा चण्डालयोनिं
वा ॥ ७ ॥

टीका—ततः तत्र कर्मिषु ये यत् यस्मात्कारणात् रमणीयचरणाः
साधुयज्ञादिमंतः तत् तस्मात् इह भूमौ ते अभ्याशः ह कालसामीप्येन
रमणीयां योनिं ब्राम्हणयोनिं वा क्षत्रिययोनिं वा वैश्ययोनिं वा
आपद्येरन् । अथ यत् यस्मात्कारणात् कर्मिषु ये कपूयचरणाः असाधु-
यज्ञादिमंतः तस्मात् ते कपूयां योनिं श्वयोनिं वा शूकरयोनिं वा
चंडालयोनिं वा अभ्याशः कालसामीप्येन आपद्येरन् ॥ ७ ॥

अर्थ—कर्म करणाच्या जीवांमध्ये जे चांगलीं कर्म करणारे असतात
ते पृथ्वीवर परत आले म्हणजे सुखकारक योनीत म्हणजे ब्राम्हणयोनीत
अथवा क्षत्रिययोनीत अथवा वैश्ययोनीत लवकर उत्पन्न होतात; आणि
जे वाईट कर्म करणारे असतात ते दुष्टयोनीत म्हणजे कुत्र्याच्या अथवा
डुकराच्या अथवा चांडाळाच्या योनीत लवकर उत्पन्न होतात ॥ ७ ॥

अथैतयोः पथोर्न कतरेण च न तानीमानि क्षुद्राण्य-
सकृदावर्त्तीनि भूतानि भवन्ति जायस्व म्रियस्वेत्येत-
त्तृतीयं स्थानं तेनासौ लोको न सम्पूर्यते तस्माज्जुगु-
प्सेत तदेषः श्लोकः ॥ ८ ॥

टीका—नन्वस्तु ये विद्यादिमार्गाः कर्ममार्गा वा तेषामुक्तरत्या ब्रह्म
चंद्रप्राप्तिः येषां तदुभयमपि नास्ति तेषां कागतिरित्यत आह ॥ अथेति ॥
अथ एतयोः उक्तयोः पथोः विद्याकर्ममार्गयोर्मध्ये न कतरेण च पंथानं
न गच्छति । तानि इमानि क्षुद्राणि अल्पानि सुखदुःखमिश्राणि असकृ-
दावर्त्तीनि सदागत्यादिमंति जायस्व म्रियस्व पुनर्जायंते पुनर्म्रियंते च
एवं भूतानि भवंति इति एतत् तृतीयं स्थानं स्वर्गापवर्गयोरन्यत्
स्थानमित्यर्थः । तेन असौ लोकः न संपूर्यते । तस्मात् यस्मादेवं ज्ञानमा-

र्गादन्यत्र गतागतादिक्लेशस्तस्मात्कारणान् तत्र जुगुप्स्येत विरक्तो भवेदित्यर्थः । तन् तत्राभिप्रेते पातकिसंसर्गस्य तत्सदृशदोषित्वे एषः वक्ष्यमाणः श्लोकः भवति ॥ ८ ॥

अर्थ—[जर अशी शंका येईल की, जे लोक ज्ञानमार्गी व कर्ममार्गी आहेत त्यांना अनुक्रमे वर सांगितल्याप्रमाणे ब्रह्मलोक व चंद्रलोक प्राप्त होती, परंतु जे त्या दोन्ही मार्गांत नाहींत त्यांची काय गति आहे, तर ते सांगतो.] आतां जे जीव ज्ञानमार्ग व कर्ममार्ग ह्या दोहोंपैकी एकाही मार्गाने जात नाहींत, ते जीव, ज्यांत सुखदुःखाची मिसळ झाली आहे, ज्यांत वारंवार येतात व जातात, व ज्यांत पुनः जन्मास येतात व पुनः मरतात, अशा स्थितीत असतात. ही जीवांची तिसरी स्थिति आहे. म्हणून परलोक भरून जात नाहीं. ज्ञानमार्गाहून दुसऱ्या मार्गामध्ये पुनः येणे पुनः जाणे इत्यादि दुःखे आहेत, म्हणून त्या मार्गावर प्रीति ठेवू नये. ह्याविषयी पुढील श्लोक आहे ॥ ८ ॥

स्तेनो हिरण्यस्य सुरां पिबश्च गुरोस्तल्पमावसन्
ब्रह्महा चैते पतन्ति चत्वारः पंचमाश्चाचरस्तैरिति ॥ ९ ॥

टीका—तमेव श्लोकं पठति ॥ हिरण्यस्येति ॥ हिरण्यस्य स्तेनः सुरां पिबन् च गुरोः तल्पं आवसन् ब्रह्महा च एते चत्वारः तैः सह आचरन् पंचमाः इति नरके पतन्ति ॥ ९ ॥

अर्थ—[तो श्लोक सांगतो.] सेने चोरणारा, दारू पिणारा, गुरूच्या वायकोशीं वाईट कर्म करणारा, व ब्राह्मणाची हत्या करणारा, हे चौघे व त्यांच्याबरोबर आचरण करणारा असे पांचजण नरकांत पडतात ॥ ९ ॥

अथ ह य एतानेवं पंचाग्नीन् वेद न स ह तैरथाचरन् पाप्मना लिप्यते शुद्धः पूतः पुण्यलोको भवति य एवं वेद य एवं वेद ॥ १० ॥ १० ॥

टीका—अथ ह यः एतान् पंच अग्नीन् एवं वेद सः तैः चतुर्भिः पातकिभिः सह आचरन् अपि पाप्मना न लिप्यते । न केवलमेतावत् यः एवं वेद सः शुद्धः पूतः पावयत्यन्यानिति पुण्यलोकः भवति । यः एवं वेद । यः एवं वेद ॥ १० ॥ १० ॥

अर्थ—मग जो पूर्वी सांगितल्याप्रमाणे पंचाग्निविद्या जाणतो त्याने त्या चार पातक्यांबरोबर आचरण केले तथापि त्याला पाप लागत नाही. एवढेच नाही, तर जो असे जाणतो तो स्वतः शुद्ध, दुसऱ्याला पवित्र करणारा, ब्रह्मलोकाला जाणारा, असा होतो. जो असे जाणतो, जो असे जाणतो, (तो ब्रह्मलोकाला जातो.) ॥ १० ॥ १० ॥

प्राचीनशाल औपमन्यवः सत्ययज्ञः पौलुषिरिन्द्रद्युम्नो भाल्लवेयो जनः शार्कराक्ष्यो बुडिल आश्वतराश्विस्ते हैते महाशाला महाश्रोत्रियाः समेत्य मीमांसांचक्रुः को न आत्मा किं ब्रह्मेति ॥ १ ॥

टीका—प्राचीनशालः नामतः औपमन्यवः उपमन्योरपत्यं एकः सत्ययज्ञः नामतः पौलुषिः पुलुषस्यापत्यं इंद्रद्युम्नः नामतः भाल्लवेयः भाल्लवेरपत्यं जनः नामतः शार्कराक्ष्यः शर्कराक्षस्यापत्यं बुडिलः नामतः आश्वतराश्विः अश्वतरश्वस्यापत्यं ते ह एते पंच महाशालाः सम्यक् प्रत्याब्दयज्ञकृतः महाश्रोत्रियाः सम्यक् वेद वेदार्थविदः समेत्य मिलित्वा मीमांसां विचारं चक्रुः । नः अस्माकं उपास्यः आत्मा वैश्वानराख्यः कः किलक्षणकः ब्रह्म च तदाख्यं किं इति विचारं चक्रुः ॥ १ ॥

अर्थ—उपमन्यूचा मुलगा प्राचीनशाल नांवाचा, पुलुषाचा मुलगा सत्ययज्ञ नांवाचा, भाल्लवाचा मुलगा इंद्रद्युम्न नांवाचा, शर्कराक्षाचा मुलगा जन नांवाचा, अश्वतरश्वाचा मुलगा बुडिल नांवाचा, हे पांचजण दर वर्षास यज्ञ करणारे व उत्तम रीतीने वेद व वेदार्थ जाणणारे होते. हे सर्व एकत्र मिलून आपणांस उपासना करण्याजोगा वैश्वानर नांवाचा

आत्मा ह्याचें लक्षण काय आहे व ब्रह्माचें लक्षण काय आहे ह्यविषयी त्यांनीं विचार केला ॥ १ ॥

ते ह सम्पादयाञ्चक्रुद्दालको वै भगवन्तोऽयमारुणिः
सम्प्रतीममात्मानं वैश्वानरमध्येति त* हन्ताभ्यागच्छामे-
ति त* हाभ्याजग्मुः ॥ २ ॥

टीका—एवमात्मसु परस्परं विचारेणापि विशेषनिर्णयमलभमानाः ते विशेषनिर्णयार्थं उद्दालकं संपादयांचक्रुः ह । हे भगवंतः पूजावंतः उद्दालकः वै नामतः अयं आरुणिः अरुणस्यापत्यं संप्रति इदानीं इमं अस्मदभिमतं आत्मानं वैश्वानरं अध्येति अधिकं जानाति । तं ह अभ्यागच्छाम इति उक्त्वा तं उद्दालकं अभ्याजग्मुः ॥ २ ॥

अर्थ—अशा रीतीने त्या पांचजणांनीं आपआपणामध्ये विचार केला, तथापि कांहीं निश्चय ठरेना. म्हणून उद्दालकाजवळ जावें असा त्यांनीं विचार केला, आणि ते असे म्हणाले कीं, अरुणाचा मुलगा उद्दालक नांवाचा आहे, तो वैश्वानर नामक आत्म्याला चांगले जाणतो, त्याजकडे आपण जाऊं. असा विचार करून ते उद्दालकाकडे जाण्याला निघाले ॥ २ ॥

स ह सम्पादयाञ्चकार प्रक्षयन्ति मामिमे महाशाला
महाश्रोत्रियास्तेभ्यो न सर्व्वमिव प्रतिपत्स्ये हन्ताहमन्य-
मभ्यनुशासानीति ॥ ३ ॥

टीका—तदा सः ह उद्दालकः तदागमनप्रयोजनं बुध्वा तेषामन्यमुपदेष्टारं संपादयांचकार । स्वयमेव कुतो नोक्तमित्यत आह ॥ प्रक्षयंतीति ॥ इमे महाशालाः महाशालत्वादिगुणाः महाश्रोत्रियाः मां प्रक्षयंति तेभ्यः वक्तुं सर्व्व एव तत्पृष्टं न प्रतिवत्स्ये । हंत अहं अन्यं एषां अनुशासकं अनुशासानीति ॥ ३ ॥

अर्थ—तेव्हां ते कशाकरितां आले हे उद्दालकानें जाणून त्यांना

आपणाहून दुसरा उपदेश करणारा मिळवून दिला. [त्याने आपणच कां उपदेश केला नाही ह्याचें कारण सांगतों.] हे मोठे विद्वान् उत्तम प्रकारें वेदवेदार्थ जाणणारे आहेत, ते जें विचारतील तें सर्व मला सांगतां येणार नाही. तर मग मी त्यांना दुसरा कोणी उपदेश करणारा पाहून देतो ॥ ३ ॥

तान् होवाचाश्वपतिर्वै भगवन्तोऽयं कैकेयः सम्प्रती-
ममात्मानं वैश्वानरमध्येति त* हन्ताभ्यागच्छामेति त*
हाभ्याजग्मुः ॥ ४ ॥

टीका—विंचित्य तान् उवाच ह हे भगवंतः अश्वपतिः नामतः
कैकेयः केकयदेशाधिपतिः अयं संप्रति इदानीं इमं आत्मानं वैश्वान-
नरं अध्येति । तं हंत अभ्यागच्छाम इति एवमुक्तास्ते तं अश्वपति-
ह अभ्याजग्मुः ॥ ४ ॥

अर्थ—असा विचार करून तो त्यांना असे म्हणाला कीं, हे श्रेष्ठ-
हो, केकय देशाचा राजा अश्वपति नांवाचा आहे, तो हल्लीं वैश्वानर नां-
वाच्या परमात्म्याला उत्तम रीतीनें जाणत आहे, तर आपण त्याजकडे
जाऊं. असें म्हणून ते अश्वपतीकडे गेले ॥ ४ ॥

तेभ्यो ह प्राप्तेभ्यः पृथगर्हाणि कारयाञ्चकार स ह
प्रातः सञ्जिहान उवाच न मे स्तेनो जनपदे न कदर्यो
न मद्यपो नानाहिताग्निर्नाविद्वान्न स्वैरी स्वैरिणी कुतो
यक्ष्यमाणो वै भगवन्तोऽहमस्मि यावदेकैकस्मा ऋत्विजे
धनं दास्यामि तावद्भगवद्भ्यो दास्यामि वसन्तु भगवन्त
इति ॥ ५ ॥

टीका—तेभ्यः ह प्राप्तेभ्यः ब्राह्मणेभ्यः पृथक् पृथक् अर्हाणि
अर्हणानि कारयांचकार । सः राजा ह परेद्युः प्रातः संजिहानः शय-
नीयादुत्तिष्ठन् युष्मदागमने किं कारणं । मे जपनदे देशे न स्तेनः न

कदर्यः अदाता सति विभवे न मद्यपः न अनाहिताग्निः न अवि-
द्वान् न स्वैरी कुतः स्वैरिणी । हे भगवंतः अहं यक्ष्यमाणः अस्मि ।
तत्र यावत् एकैकस्मै ऋत्विजे धनं दास्यामि तावत् भगवद्भ्यः
दास्यामि वसंतु भगवंतः इति उवाच उक्तवान् ॥ ५ ॥

अर्थ—त्या आलेल्या ब्राम्हणांची राजानें निरनिराळी पूजा करविली.
दुसरे दिवशीं सकाळीं राजा निजून उठल्यावर त्यानें त्यांना असें विचारिलें
कीं, तुम्ही कां आलांत ? माझ्या राज्यांत कोणी चोर नाहीं, कोणी कृपण
नाहीं, कोणी दारू पिणारा नाहीं, कोणी अग्नीची सेवा न करणारा अ-
सा नाहीं, कोणी मूर्ख नाहीं, व कोणी पुरुष व्यभिचारी नाहीं, मग व्य-
भिचारीण कोठून असेल ! हे श्रेष्ठहो, मला यज्ञ करावयाचा आहे, त्या
वेळीं यज्ञातील एक एक ब्राम्हणाला मी जितका पैका देईन तितका
तुम्हाला देईन, तर तुम्ही तेथपर्यंत राहा, असें राजा बोलला ॥ ५ ॥

ते होचुर्येन हैवार्थेन पुरुषश्चरेत्तं हैव वदेदात्मान-
मेवेमं वैश्वानरं सम्प्रत्यध्येषि तमेव नो ब्रूहीति ॥ ६ ॥

टीका—ते ह ऊचुः येन ह एव अर्थेन ज्ञानादिरूपेण साधितेन
पुरुषः मोक्षादिकं चरेत् गच्छेत् तं ह एव वदेत् । यद्वा येनैवेहार्थेन प्र-
योजनेन साधितेनागतः पुरुषः चरेत् परावृत्य स्वग्रामादिकं गच्छेत् तदेव
वदेत् । तर्हि किं भवदागमने प्रयोजनमित्यत आह ॥ आत्मानमिति ॥
आत्मानं एव इमं वैश्वानरं संप्रति त्वं अध्येषि तं एव नः अस्मान्
ब्रूहि इति वदंतिस्म ॥ ६ ॥

अर्थ—ते ब्राम्हण असें म्हणाले कीं, ज्या ज्ञानरूप साधनानें मनुष्य
मोक्षाला जातो तें साधन तुम्ही आम्हांला सांगा. (अथवा कोणी मनांत
हेतु धरून आपल्या गांवाहून दुसऱ्या गांवास आलेला मनुष्य जेणेंकरून
आपला हेतु सिद्धीस जाऊन आपल्या गांवां परत जाईल तें तुम्ही आ-
म्हाला सांगा.) [राजानें त्यांना असें विचारिलें कीं, तुम्ही कां आलांत ?

तेहां त्यांनीं उत्तर दिलें.] हल्लीं वैश्वानरनामक परमात्म्याचें ज्ञान तुम्हास उत्तम आहे, तर त्या परमात्म्याचें ज्ञान तुम्ही आम्हाला सांगा, असें ते ब्राम्हण म्हणाले ॥ ६ ॥

तान् होवाच प्रातर्वः प्रतिवक्ताऽस्मीति ते ह समित्पाणयः पूर्वाण्हे प्रतिचक्रमिरे तान् हानुपनीयैवैतदुवाच ॥ ७ ॥ ११ ॥

टीका—राजा तान् प्रति उवाच ह प्रातः अहं वः युष्मान् प्रतिवक्ता अस्मि इति ते षट् ब्राम्हणाः ह समित्पाणयः परेद्युः पूर्वाण्हे राजानं प्रतिचक्रमिरे । राजा तान् ह अनुपनीय एव शिष्यतयोपगमनमकारयित्वा ब्राम्हणानां क्षत्रियादुत्तमत्वात् एतत् वक्ष्यमाणं वचनं उवाच उक्तवान् ॥ ७ ॥ ११ ॥

अर्थ—राजा त्या ब्राम्हणांना असें म्हणाला कीं, तुम्हाला मी उद्यां सकाळीं सांगेन. ते सहा ब्राम्हण दुसरे दिवशीं सकाळीं हातांत समिधा घेऊन शिष्याच्या पद्धतीनें गेले. राजानें आपण क्षत्रिय असून ब्राम्हणापेक्षां कमी आहों असें मनांत आणून त्यांना शिष्याप्रमाणें न मानितां त्यांना असें म्हणाला कीं ॥ ७ ॥ ११ ॥

औपमन्यव कं त्वमात्मानमुपास्से इति दिवमेव भगवो राजन्निति होवाचैष वै सुतेजा आत्मा वैश्वानरो यं त्वमात्मानमुपास्से तस्मात्तव सुतं प्रसुतमासुतं कुले दृश्यते ॥ १ ॥

टीका—हे औपमन्यव त्वं आत्मानं वैश्वानरं कं किं नामकं उपास्से इति पृष्टे हे भगवः हे भगवन् राजन् दिवं एव क्रीडात्मकत्वात् द्वयाख्यं सर्वाधारमेवात्मानमहमुपासे इति उवाच ह । तत्र राजा स्वयं विशेषमाह ॥ एष इति ॥ यं आत्मानं वैश्वानरं त्वं उपास्से एषः दुस्यः वैश्वानरः विश्वानरसंबंधित्वाद्द्वैश्वानराख्यः आत्मा भगवान् वै सुतेजा

अतितेजसा सुतेजो नामकः । तस्मात् द्युस्यवैश्वानरोपासकत्वात् तव कुले स्वर्गप्राप्त्यर्थं सोमरूपं द्रव्यं सुतं प्रसुतं आसुतं सवनत्रयकयनमेतत् अतीवकर्मिणस्त्वकुलीना इत्यर्थः दृश्यते ॥ १ ॥

अर्थ—हे औपमन्यवा, कोणत्या वैश्वानराला परमात्मा समजून तू त्याची उपासना करितोस? असे अश्वपति राजाने विचारले असतां औपमन्यव असे म्हणाला की, हे राजा, स्वर्गात राहणारा, सर्व क्रीडारूप असल्यामुळे द्यु नांवाचा, व सर्वांचा आधार, अशा वैश्वानरालाच मी परमात्मा समजून त्याची उपासना करितो. [राजा आपणही वैश्वानराचे विशेष वर्णन करितो.] तेव्हां त्यास राजा असे म्हणाला की, ज्या परमात्म्याला वैश्वानर समजून तू त्याची उपासना करितोस तो स्वर्गात राहणारा, व सर्व मनुष्यांशी त्याचा संबंध असल्यामुळे (म्हणजे सर्वांच्या उदरामध्ये राहून अन्न पचवीत असल्यामुळे) वैश्वानर नांवाचा असा भगवान् आहे. तो अतिशय तेजस्वी असल्यामुळे त्याचे नांव सुतेजा आहे. ह्या कारणास्तव व स्वर्गप्राप्तीकरितां सुत प्रसुत व आसुत अशा तीन प्रकारच्या यज्ञांचे जे सोमरूप द्रव्य ते तुझ्या कुळांत पुष्कळ दिसते (म्हणजे तुझ्या कुळांत सर्व यज्ञ करणारे आहेत) ॥ १ ॥

अत्स्यन्नं पश्यसि प्रियमत्स्यन्नं पश्यति प्रियं भवत्यस्य ब्रम्हवर्चसं कुले य एतमेवमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते मूर्द्धा त्वेष आत्मन इति होवाच मूर्द्धा ते विपतिष्यद्यन्मां नागमिष्य इति ॥ २ ॥ १२ ॥

टीका—दीप्ताग्निः सन् अन्नं अत्सि प्रियं पश्यसि । एवमन्यस्यापि वैश्वानरज्ञानिनः फलमाह ॥ अत्तीति ॥ यः अधिकारी एवं उक्तीत्या एतं आत्मानं वैश्वानरं परमात्मानं उपास्ते सः अन्नं अत्ति । प्रियं पश्य-

१ सुतं प्रसुतमासुतं पुत्रपौत्रतत्पुत्रा इतिवा.

ति । अस्य उपासकस्य कुले ब्रम्हवर्चसं भवति । एषः द्युस्यो दुनामकः सुतेजो नामकश्च आत्मनः वैश्वानरस्य मूर्द्धा इति । किमेतत् ज्ञानेन यावन्मया ज्ञातं तावदेवालमित्यत आह ॥ मूर्द्धेति ॥ यत् यदि मां प्रति त्वं न आगमिष्यः तर्हि ते मूर्द्धा उपास्य वैश्वानरमूर्द्धा परिज्ञानोपरोधेन विपतिष्यत् इति उवाच ह ॥ २ ॥ १२ ॥

अर्थ—(वैश्वानरनामक परमात्म्याच्या शक्तीनेच) तुझा जठराग्नि प्रदीप्त होऊन तू अन्न खातोस, व तुला जें आवडतें तें तू पहातोस. [दुसरा जो कोणी वैश्वानर परमात्म्याला जाणतो त्याला असेंच फळ मिळतें असें सांगतों.] जो कोणी वैश्वानरनामक परमात्म्याची ह्याप्रमाणें उपासना करितो त्याचा जठराग्नि प्रदीप्त होऊन तो अन्न खातो व जें आवडतें तें पहातो. त्याच्या कुळांत ब्रम्हज्ञानी होतात. स्वर्गांत असलेला द्यु नांवाचा व सुतेजा नांवाचा जो परमात्मा तो वैश्वानराचें डोकें आहे. [जर अशी शंका येईल कीं, जेवढें जाणिलें तेवढें पुरें असतां ह्या ज्यास्त ज्ञानाचा काय उपयोग आहे, तर ही शंका दूर करितों.] जर तू हें मला विचारण्याकरितां आला नसतास, तर तुझे डोकें पडलें असतें ॥२॥१२॥

अथ होवाच सत्ययज्ञं पौलुषिं प्राचीनयोग्यं कं त्वमात्मानमुपास्से इत्यादित्यमेव भगवो राजन्निति होवाचैष वै विश्वरूप आत्मा वैश्वानरोऽयं त्वमात्मानमुपास्से तस्मात्तव बहु विश्वरूपं कुले दृश्यते ॥ १ ॥

टीका—अथ औपमन्यवोपदेशानंतरं राजा सत्ययज्ञं पौलुषिं प्रति उवाच ह हे प्राचीनयोग्य हे अनादियोग्यतावन् त्वं कं किं नामकं आत्मानं वैश्वानरं उपास्से इति । हे भगवः हे राजन् अहं आदित्यं एव आदानादादित्यनामकमादित्यस्थमेव उपास्से इति उवाच ह । यं आत्मानं वैश्वानरं त्वं उपास्से एषः आदित्यस्थः वैश्वानरः आत्मा भगवान् वै । विश्वरूपः सर्वरूपातिदर्शनाद्विश्वरूपाख्यः । तस्मात् आदित्यस्थ-वैश्वानरोपासकत्वात् तव कुले बहु विश्वरूपं दृश्यते ॥ १ ॥

अर्थ—औपमन्यवाला उपदेश केल्यानंतर पुलुषाचा मुलगा सत्य-
यज्ञ ह्याला राजा असे म्हणाला कीं, हे अनादि योग्यतावंता, कोणत्या
वैश्वानराला परमात्मा समजून तू त्याची उपासना करितोस ! सत्ययज्ञ
म्हणाला, हे भगवन्, हे राजा, ग्रहण करितो ह्या कारणाने जो आदित्य
नांवाचा व आदित्यांत राहणारा आहे त्याची मी उपासना करितो. तेव्हां
राजा असे म्हणाला कीं, ज्या परमात्म्याला वैश्वानर समजून तू त्याची
उपासना करितोस तो आदित्यांत राहणारा वैश्वानर हा भगवान् आहे
सर्व रूपांत व्यापून राहत असल्यामुळे ह्याला विश्वरूप असे नांव आहे
आदित्यांत असलेल्या वैश्वानराची उपासना करित असल्यामुळे तुझ्या
कुळामध्ये बहुत संपत्ति दृष्टीस पडते ॥ १ ॥

प्रवृत्तोऽश्वतरीरथो दासीनिष्कोऽस्त्यन्नं पश्यसि प्रियम-
त्यन्नं पश्यति प्रियं भवत्यस्य ब्रम्हवर्चसं कुले य एतमे-
वमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते चक्षुष्टेतदात्मन इति होवा-
चान्धोऽभविष्यद्यन्मां नागमिष्य इति ॥ २ ॥ १३ ॥

टीका—त्वं अश्वतरीरथः दासीनिष्कः प्रवृत्तः अन्नं अत्सि
प्रियं पश्यसि । यः अधिकारी एवं उक्तरित्या एतं आत्मानं वैश्वानरं
उपास्ते सः अन्नं अत्ति प्रियं पश्यति । अस्य उपासकस्य कुले ब्रम्ह-
वर्चसं भवति । एतत् आत्मनः चक्षुः इति । यत् यदि मां प्रति त्वं
न आगमिष्यः तर्हि अंधः अभविष्यत् अभविष्यः इति उवाच
ह ॥ २ ॥ १३ ॥

अर्थ—तुला खेचरे जोडलेला रथ व हार घातलेल्या दासी मिळून
तुला अन्न खाण्यास मिळते, व जें आवडते तें पुत्रादिक पाहण्यास तुला
मिळतात. जो कोणी ह्याप्रमाणे आदित्यांत राहणाऱ्या वैश्वानरनामक
परमात्म्याची उपासना करितो तो अन्न खातो व जें आवडते तें पाहतो.
त्याच्या कुळामध्ये ब्रम्हज्ञानी होतात. आदित्यांत असणारा वैश्वानर हा

परमात्म्याचा डोळा आहे. जर तू माझ्याकडे हें विचारण्याला आला नसतास तर तू अंधळा झाला असतास ॥ २ ॥ १३ ॥

अथ होवाचेन्द्रद्युम्नं भाल्लवेयं वैयाघ्रपद्य कं त्वमा-
त्मानमुपास्से इति वायुमेव भगवो राजन्निति होवाचैष
वै पृथग्वर्त्मात्मा वैश्वानरो यं त्वमात्मानमुपास्से तस्मा-
त्त्वां पृथग्वलय आययन्ति पृथग्रथश्रेणयोऽनुयन्ति ॥ १ ॥

टीका—अथ इंद्रद्युम्नं भाल्लवेयं प्रति उवाच ह हे वैय्याघ्रपद्य
व्याघ्रपाद्मोत्रापत्य त्वं कं आत्मानं उपास्से इति । हे भगवः राजन्
वायुं एव वायुस्यं ज्ञानापूरूपतो वायुनामानमेव इति राजा उवाच ह । यं
त्वं आत्मानं उपास्से एषः वै खलु पृथग्वर्त्मा पृथग्विलक्षणो वर्त्मा
मार्गो यस्यासौ आत्मा वैश्वानरः । तस्मात् वाय्वादिप्राणशक्यं यन्नतःकृत-
त्वात् त्वां प्रति पृथग्वलयः विलक्षणपूजासाधनानि आययन्ति पृथग्रथ-
श्रेणयः विलक्षणरथपंक्तयः अनुयन्ति ॥ १ ॥

अर्थ—द्वानंतर भल्लवीचा मुलगा इंद्रद्युम्न ह्याला राजा असे म्ह-
णाला की, हे वैय्याघ्रपद्या, कोणत्या वैश्वानराला परमात्मा समजून तू त्या-
ची उपासना करितोस ? तेव्हां इंद्रद्युम्न म्हणाला, हे भगवन्, हे राजा,
वायूंत राहणारा आणि ज्ञान व आयुष्यरूप असल्याकारणाने वायु नांवाचा
अशा वैश्वानरालाच मी परमात्मा समजून त्याची उपासना करितो. तेव्हां
त्यास राजा असे म्हणाला की, ज्या परमात्म्याला वैश्वानर समजून तू त्याची
उपासना करितोस तो पृथग्वर्त्मा म्हणजे ज्याचा मार्ग विलक्षण आहे असा
वैश्वानर हा परमात्मा आहे. म्हणून तुला पुजेची चमत्कारिक साधने
मिळतात व चमत्कारिक रथ मिळतात ॥ १ ॥

अत्स्यन्नं पश्यसि प्रियमत्स्यन्नं पश्यति प्रियं भवत्यस्य
ब्रम्हवर्चसं कुले य एतमेवमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते प्राण-

स्त्वेष आत्मन इति होवाच प्राणस्त उदक्रमिष्यद्यन्मां
नागमिष्य इति ॥ २ ॥ १४ ॥

टीका—त्वं अन्नं अत्ति प्रियं पश्यसि । यः एतं एवं उक्त्वा
आत्मानं वैश्वानरं उपास्ते सः अन्नं अत्ति प्रियं पश्यति । अस्य
कुले ब्रह्मवर्चसं भवति । एषः आत्मनः प्राणः प्राणवायुः इति । यत्
यदि मां न आगमिष्यः तर्हि ते प्राणः उदक्रमिष्यत् इति उवाच
ह ॥ २ ॥ १४ ॥

अर्थ—तूं अन्न खातोस व तुला जें आवडतें तें पुत्रादिक पाहतोस,
जो कोणी ह्याप्रमाणें परमात्मा वैश्वानर आहे अशी उपासना करितो तो
अन्न खातो व जें आवडतें तें पुत्रादिक पाहतो व त्याच्या कुलामध्ये ब्र-
म्हज्ञानी होतात. वायूंत राहणारा वायुनामक वैश्वानर हा परमात्म्याचा
प्राणवायु आहे. जर तूं मजकडे आला नसतास तर तुझा प्राण निघून
गेल्या असता ॥ २ ॥ १४ ॥

अथ होवाच जनं शार्कराक्ष्यं कं त्वमात्मानमुपास्से
इत्याकाशमेव भगवो राजन्निति होवाचैष वै बहुल
आत्मा वैश्वानरोऽयं त्वमात्मानमुपास्से तस्मात्त्वं बहु-
लोऽसि प्रजया च धनेन च ॥ १ ॥

टीका—अथ जनं प्रति राजा उवाच ह हे शार्कराक्ष्य त्वं कं
आत्मानं उपास्से इति । हे भगवः राजन् आकाशं एव आकाशस्थ-
मादीप्तेनाकाशनामकमेव इति । यं त्वं आत्मानं उपास्से सः एषः वै ख-
लु बहुत्वात् बहुलः आत्मा वैश्वानरः इति । तस्मान् त्वं प्रजया च
धनेन च बहुलः प्रभूतः असि ॥ १ ॥

अर्थ—ह्यानंतर शार्कराक्षाचा मुलगा जन ह्याला राजा असें म्ह-
णाला कीं, हे शार्कराक्षा, तूं कोणत्या वैश्वानराला परमात्मा समजून त्याची
उपासना करितोस ? तेव्हां जन असें म्हणाला कीं, हे भगवन्, हे राजा,

आकाशांत राहणारा व चोर्हीकडे प्रकाशत असल्यामुळे आकाशनांवाचा परमात्मा हाच वैश्वानर आहे असे समजून मी त्याची उपासना करितो. तेव्हां राजा त्यास असे म्हणाला की, तू ज्या परमात्म्याला वैश्वानर असे समजून उपासना करितोस तो बहुरूपी असल्यामुळे बहुलनामक परमात्मा वैश्वानर आहे. अशा प्रकारे तू उपासना करित असल्यामुळे तू संतति व संपत्ति द्यांनी पूर्ण आहेस ॥ १ ॥

अत्स्यन्नं पश्यसि प्रियमत्स्यन्नं पश्यति प्रियं भवत्यस्य ब्रम्हवर्चसं कुले य एतमेवमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते सन्देहस्त्वेष आत्मन इति होवाच सन्देहस्ते व्यशीर्यद्यन्मां नागमिष्य इति ॥ २ ॥ १५ ॥

टीका—त्वं अन्नं अत्सि प्रियं पश्यसि। यः कोपि अधिकारी एतं आत्मानं वैश्वानरं एवं उपास्ते सः अन्नं अत्सि प्रियं पश्यति। अस्य कुले ब्रम्हवर्चसं भवति। एषः तु आत्मनः संदेहः मध्यदेहः इति यत् यदि त्वं मां न आगमिष्यः तर्हि संदेहः मध्यदेहः ते व्यशीर्यत् विशरणं अकारिष्यत् इति राजा उवाच ह ॥ २ ॥ १५ ॥

अर्थ—तू अन्न खातोस व जे आवडते ते म्हणजे पुत्रादिक पाहतोस. जो कोणी ह्याप्रमाणे परमात्मा वैश्वानर आहे अशी उपासना करितो तो अन्न खातो व जे आवडते ते म्हणजे पुत्रादिक पाहतो. त्याच्या कुलामध्ये ब्रम्हज्ञानी होतात. आकाशांत राहणारा आकाश नांवाचा वैश्वानर हा परमात्म्याचा मध्यदेह आहे. जर तू मजकडे आला नसतास तर तुझ्या मध्यदेहाचा नाश झाला असता ॥ २ ॥ १५ ॥

अथ होवाच बुडिलमाश्वतराश्वि वैव्याघ्रपद्य कं त्वमात्मानमुपास्स इत्यप एव भगवो राजन्निति होवाचैष वै रथिरात्मा वैश्वानरो यं त्वमात्मानमुपास्से तस्मात्त्वरथिमान् पुष्टिमानसि ॥ १ ॥

टीका—अथ बुडिलं आश्वतराश्विं राजा उवाच ह । हे वैयाघ्रपद्य
त्वं कं आत्मानं उपास्से इति । हे भगवः राजन् अपः व्यासत्वात् अ-
बूनामकः एव इति । त्वं यं आत्मानं उपास्से एषः वै रयिः रतिकरत्वतः
आत्मा वैश्वानरः । तस्मात् त्वं रयिमान् धनवान् पुष्टिमान्
असि ॥ १ ॥

अर्थ—द्वानंतर अश्वतराश्वचा मुलगा बुडिल ह्याला राजा असे म्ह-
णाला की, हे वैयाघ्रपद्या, तू कोणत्या वैश्वानराला परमात्मा समजून त्याची
उपासना करितोस ? तेव्हां तो असे म्हणाला की, हे भगवन्, हे राजा,
व्यापकत्वामुळे अबूनांवाच्या वैश्वानरालाच परमात्मा समजून मी त्याची
उपासना करितो. तेव्हां त्यास राजा असे म्हणाला की, ज्या वैश्वानराला
परमात्मा समजून तू त्याची उपासना करितोस तो उदकांत राहणारा अ-
बूनांवाचा परमात्मा आनंद करणारा असल्यामुळे रयिनांवाचा वैश्वानर
हा परमात्मा आहे. तू अशा प्रकारे उपासना करित असल्यामुळे तू धनवान्
व पुष्टिमान् आहेस ॥ १ ॥

अत्स्यन्नं पश्यसि प्रियमत्स्यन्नं पश्यति प्रियं भवत्यस्य
ब्रह्मवर्चसं कुले य एतमेवमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते व-
स्तिस्त्वेष आत्मन इति होवाच वस्तिस्ते व्यभेत्स्यद्यन्मां
नागमिष्य इति ॥ २ ॥ १६ ॥

टीका—त्वं अन्नं अत्सि प्रियं पश्यसि । यः अधिकारी एतं एता-
दृशं आत्मानं एवं उक्तरीत्या वैश्वानरं उपास्ते सः अन्नं अ-
त्सि प्रियं पश्यति । अस्य कुले ब्रह्मवर्चसं भवति । एषः तु आत्मनः
वस्तिः इति । यत् यदि त्वं मां न आगमिष्यः तर्हि ते वस्तिः कटि-
प्रदेशः व्यभेत्स्यन् ॥ २ ॥ १६ ॥

अर्थ—तुला अन्न खाण्यास मिळते व आवडणारे पुत्रादिक पदार्थ
पहावयास मिळतात. जो कोणी ह्याप्रमाणे परमात्मा वैश्वानर आहे, अशी

उपासना करितो त्याला अन्न खावयास मिळते व पुत्रादिक आवडणारे पदार्थ पहावयास मिळतात. त्याच्या कुलामध्ये ब्रम्हज्ञान्याचे वैभव असते. उदकांत राहणारा अन्नांवाचा वैश्वानर हा परमात्म्याचा कटिप्रदेश आहे. जर तू मजकडे आला नसतास (आणि तुला असे ज्ञान झाले नसते) तर तुझ्या कटिप्रदेशाचा नाश झाला असता ॥ २ ॥ १६ ॥

अथ होवाचौद्दालकमारुणिं गौतम कं त्वमात्मानमुपास्स इति पृथिवीमेव भगवो राजन्निति होवाचैष वै प्रतिष्ठात्मा वैश्वानरो यं त्वमात्मानमुपास्से तस्मात्त्वं प्रतिष्ठितोऽसि प्रजया च पशुभिश्च ॥ १ ॥

टीका—अथ औद्दालकं आरुणिं प्रति उवाच ह हे गौतम त्वं कं आत्मानं उपास्से इति । हे भगवः राजन् पृथिवीं एव प्रयनात्पृथिवीनामकं पृथिव्याधारमेव इति । त्वं यं आत्मानं उपास्से एषः वै प्रतिष्ठात्मा वैश्वानरः । तस्मात् त्वं प्रजया पशुभिः च प्रतिष्ठितः असि ॥ १ ॥

अर्थ—मग अरुणाचा मुलगा औद्दालक ह्याला राजाने असे विचारले कीं, हे गौतमकुलोत्पन्ना, तू परमात्म्याला कोणत्या गुणाने जाणून त्याची उपासना करितोस ? तो ह्मणाला, हे भगवन्, हे राजा, प्रख्यात असल्यामुळे पृथ्वी ह्या नांवाचा व पृथ्वीला आधार देणारा अशा परमात्म्याचीच मी उपासना करितो. तेव्हां त्यास राजा असे म्हणाला, हे औद्दालका, तू ज्या परमात्म्याची उपासना करितोस तोच सर्वांच्या प्रतिष्ठेला (म्हणजे राहण्याला) कारण असल्यामुळे प्रतिष्ठात्मानामक परमात्मा वैश्वानर आहे. तू अशी उपासना करित असल्यामुळे संतति व गुरेढोरे ह्यांनी तू प्रतिष्ठित आहेस ॥ १ ॥

अत्स्यन्नं पश्यसि प्रियमत्स्यन्नं पश्यति प्रियं भवत्यस्य ब्रम्हवर्चसं कुले य एतमेवमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते पादौ

त्वेतावात्मन इति होवाच पादौ ते व्यम्लास्येतां यन्मां
नागमिष्य इति ॥ २ ॥ १७ ॥

टीका—त्वं अन्नं अत्ति प्रियं पश्यसि । यः अधिकारी एतं आ-
त्मानं वैश्वानरं एवं उक्तरीत्या उपास्ते सः अन्नं अत्ति प्रियं पश्यति ।
अस्य कुले ब्रम्हवर्चसं भवति । एतौ आत्मनः पादौ इति । यत् यदि
त्वं मां न आगमिष्यः तर्हि ते पादौ व्यम्लास्येतां भज्येयातां इति
उवाच ह ॥ २ ॥ १७ ॥

अर्थ—तशा उपासनेमुळें तुला अन्न खावयास मिळतें व पुत्रादिक
आवडणारे पदार्थ पहावयास मिळतात. जो कोणी पृथ्वीनामक परमा-
त्म्याला वैश्वानर समजून त्याची उपासना करितो त्याला खावयास अन्न
मिळतें व पुत्रादिक आवडणारे पहावयास मिळतात. त्याच्या कुलामध्ये
ब्रम्हाचें वैभव असतें. वैश्वानरनामक परमात्म्याचे पृथ्वीनामक व प्रतिष्ठा-
नामक असे दोन पाय आहेत असे जाण. जर तूं मजकडे येऊन असे
जाणलें नसतें तर तुझ्या दोन्ही पायांचे तुकडे शाले असते ॥ २ ॥ १७ ॥

तान् होवाचैते वै खलु यूयं पृथगिवेममात्मानं वैश्वानरं
विद्वांसोऽन्नमत्थ यस्त्वेतमेवं प्रादेशमात्रमभिविमानमात्मा-
नं वैश्वानरमुपास्ते स सर्वेषु लोकेषु सर्वेषु भूतेषु सर्व-
ष्वात्मस्वन्नमत्ति ॥ १ ॥

टीका—एवं प्रत्येकमुपदिश्य तान् ब्राह्मणान् उवाच ह इमं आ-
त्मानं वैश्वानरं पृथक् इत्थं विद्वांसः जानतः एते वै खलु यूयं अन्नं
अत्थ । इदानीं समग्रात्मोपासकस्य फलमाह ॥ यत्स्विति ॥ यः तु अधिकारी
एतं आत्मानं प्रादेशमात्रं तावन्मात्रपरिमाणकं अभिविमानं अभितो
विगतं मानं मर्यादा यस्य तं वैश्वानरं एवं वक्ष्यमाणरीत्या उपास्ते सः
सर्वेषु लोकेषु स्थितेषु सर्वेषु भूतेषु तदंतर्गतेषु सर्वेषु आत्मसु अन्नं
अत्ति खादति ॥ १ ॥

अर्थ—द्व्याप्रमाणे प्रत्येकाला उपदेश करून राजा त्या ब्राम्हणांना असें म्हणाला कीं, हे ब्राम्हणांनो, ह्या परमात्म्याच्या अवयवांमध्ये जसा कांहीं भेद आहे असें समजून तुम्ही निरनिराळ्या प्रकारानें वैश्वानर आहे असें समजतां, म्हणून तुम्हाला अन्न मात्र खावयास मिळेल. [आतां परमात्म्याच्या निरनिराळ्या अवयवांत भेद नसल्यामुळे संपूर्ण परमात्म्याची उपासना करणाऱ्यांना काय फळ मिळतें तें सांगतों.] जरी वैश्वानरनामक परमात्मा लोकांना मर्यादित परिमाणाचा दिसतो, तरी तो अमर्यादित आहे असें जाणून जो पुढें सांगितल्याप्रमाणें उपासना करितो तो सर्वलोकीं असलेल्या सर्व प्राण्यांतील सर्व परमात्म्याचे ठिकाणीं अन्न खातो ॥ १ ॥

तस्य ह वा एतस्यात्मनो वैश्वानरस्य मूर्द्धैव सुतेजा-
श्चक्षुर्विश्वरूपः प्राणः पृथग्वर्त्मात्मा सन्देहो बहुलो ब-
स्तितरेव रयिः पृथिव्येव पादौ उर एव वेदिर्लोमानि ब-
र्हिर्हृदयं गार्हपत्यो मनोऽन्वाहार्यपचन आस्यमाह-
वनीयः ॥ २ ॥ १८ ॥

टीका—भगवदंगानां उक्तं नामधेयं सर्वया मनसि धार्यमित्याशयेन तदनुवदन् समग्रं वैश्वानरमुपदिशति ॥ तस्येति ॥ तस्य एतस्य ह वा वैश्वानरस्य आत्मनः मुर्द्धा एव सुतेजाः चक्षुः विश्वरूपः प्राणः पृथग्वर्त्मा आत्मा संदेहः बहुलः बस्तिः एव रयिः पृथिवी एव पादौ । प्रकृतवैश्वानरे होमं वक्तुं तदपेक्षितमाह ॥ उर एवेति ॥ तस्य वैश्वानरस्य उरः एव वेदिः वेद्याद्यभिमानिदेवता लोमानि बर्हिः हृदयं गार्हपत्यः मनः अन्वाहार्य पचनः आस्यं आहवनीयः ॥ २ ॥ १८ ॥

अर्थ—[भगवंताच्या अंगाचें सांगितलें नांव पूर्णपणें मनांत ठेवावें अशा सांगण्याच्या हेतूनें तें सांगून संपूर्ण वैश्वानराविषयीं उपदेश करितों.] त्या वैश्वानर परमात्म्याचें डोकें सुतेजा नांवाचें आहे, त्याचा डोळा विश्वरूप नांवाचा आहे, त्याचा प्राण पृथग्वर्त्मा नांवाचा आहे, त्याचा म-

ध्यदेह बहुल नांवाचा आहे, त्याचा काटिप्रदेश रयी नांवाचा आहे, त्याचे पाय पृथ्वी नांवाचे आहेत. [ह्या वैश्वानराचे ठिकाणी होम सांगण्याकरितां त्यास जें अवश्यक ते सांगतो.] त्या वैश्वानराची छाती ही वेदी (म्हणजे यज्ञासाठीं केलेला ओटा आहे), केंस हे दर्भ आहेत, हृदय हें गार्हपत्य नांवाचा अग्नि आहे, मन हें अन्वाहार्यपचननामक अग्नि आहे, तोंड हें आहवनयिनामक अग्नि आहे, असें समजावें ॥ २ ॥ १८ ॥

तद्यद्भक्तं प्रथममागच्छेत्तद्धोमीयं स यां प्रथमामाहुतिं जुहुयात्तां जुहुयात्प्राणाय स्वाहेति प्राणस्तृप्यति ॥ १ ॥

टीका—होमशेषमेव वक्ति ॥ तदिति ॥ तत् तदा भोक्ता भोजनवेलायां यत् भक्तं अन्नं प्रथमं आस्यं प्रति आगच्छेत् तत् होमीयं होमद्रव्यं । सः भोक्ता यां आहुतिं प्रथमां जुहुयात् तां प्राणाय स्वाहा इति मंत्रेण जुहुयात् । आहुति तृप्यानाह ॥ प्राणइति ॥ प्राणः तृप्यति ॥ १ ॥

अर्थ—[होमाचा बाकी राहिलेला भाग सांगतो.] जेवते वेळीं जेवणारा पहिल्यानें जें अन्न तोंडांत घालितो ते होमद्रव्य प्रथम आहुतीचें समजून “ प्राणाय स्वाहा ” (म्हणजे प्राणाला अर्पण असो) असा मंत्र म्हणून तोंडांत टाकावें. [ह्या आहुतीनें कोण तृप्त होतात त्यांचीं नांवे सांगतो.] प्राण तृप्त होतो ॥ १ ॥

प्राणे तृप्यति चक्षुस्तृप्यति चक्षुषि तृप्यत्यादित्यस्तृप्यत्यादित्ये तृप्यति द्यौस्तृप्यति दिवि तृप्यत्यां यत्किञ्च द्यौश्चादित्यश्चाधितिष्ठतस्तृप्यति तस्यानुतृप्तिं तृप्यति प्रजया पशुभिरन्नाद्येन तेजसा ब्रह्मवर्चसेनेति ॥ २ ॥ १९ ॥

टीका—प्राणे तृप्यति चक्षुः तृप्यति चक्षुषि तृप्यति आदित्यः तृप्यति आदित्ये तृप्यति द्यौः वायुपत्नी तृप्यति दिवि तृप्यत्यां किञ्च ज्ञानरूपं आनंदरूपं च ब्रह्म द्यौः च आदित्यः च अधितिष्ठतः

हृदयपूर्वद्वारपत्वेन तत् ब्रम्ह तृप्यति एषां प्रियत्वात् । किं तत् इत्यत आह ॥ तस्येति ॥ तस्य ब्रम्हणः अनुतृप्तिं तृप्तिमनु यजमानः प्रजया पशुभिः अन्नाद्येन तेजसा ब्रह्मवर्चसेन इति सर्वप्रकारेण तृप्यति तृप्तिं प्राप्नोति ॥ २ ॥ १९ ॥

अर्थ—प्राण तृप्त झाला असतां चक्षु तृप्त होतो, चक्षु तृप्त झाला असतां सूर्य तृप्त होतो, सूर्य तृप्त झाला असतां वायूची बायको तृप्त होते, वायूची बायको तृप्त झाली असतां जे काहीं ज्ञानरूप व आनंदरूप ब्रम्ह व वायूची बायको व सूर्य ह्यांच्या हृदयांत पूर्वद्वाराचे नियमन करणाऱ्याच्या रूपाने आहे ते तृप्त होते. [ते तृप्त झाले असतां काय होते ते सांगतो.] ब्रम्ह म्हणजे परमेश्वर तृप्त झाला असतां त्याला अनुसरून यजमान हा संतति, गुरेढोरे, अन्न, तेज, व ब्रम्हाचे वैभव अशा सर्व प्रकारांनी तृप्त होतो ॥ २ ॥ १९ ॥

अथ यां द्वितीयां जुहुयात्तां जुहुयाद्व्यानाय स्वाहेति व्यानस्तृप्यति ॥ १ ॥

टीका—अथ यां द्वितीयां जुहुयात् तां व्यानाय स्वाहा इति जुहुयात् । तथा व्यानः तृप्यति ॥ १ ॥

अर्थ—द्वानंतर तोंडांत जी दुसरी आहुति घ्यावयाची त्या वेळीं “ व्यानाय स्वाहा ” (म्हणजे व्यानवायूला अर्पण असो) असा मंत्र म्हणून तोंडांत घालावी. त्या योगाने व्यानवायु तृप्त होतो ॥ १ ॥

व्याने तृप्यति श्रोत्रं तृप्यति श्रोत्रे तृप्यति चन्द्रमास्तृप्यति चन्द्रमसि तृप्यति दिशस्तृप्यन्ति दिक्षु तृप्यतीषु यत्किञ्च दिशश्च चन्द्रमाश्चाधितिष्ठन्ति तत्तृप्यति तस्यानुतृप्तिं तृप्यति प्रजया पशुभिरन्नाद्येन तेजसा ब्रम्हवर्चसेनेति ॥ २ ॥ २० ॥

टीका—व्याने तृप्यति श्रोत्रं तृप्यति श्रोत्रे तृप्यति चंद्रमाः

तृप्यति चंद्रमसि तृप्यति दिशः तन्नामकवायुपत्नी तृप्यांति दिक्षु
तृप्यतीषु यत् किंच ज्ञानरूपं आनंदरूपं ब्रम्ह प्रति दिशः च चं-
द्रमाः च दक्षिणद्वारपत्वेन अधितिष्ठंति तत् ब्रम्ह तृप्यति तस्य
ब्रम्हणः अनुत्सिं तृप्तिमनु यजमानः प्रजया पशुभिः अन्नाद्येन तेज-
सा ब्रम्हवर्चसेन इति तृप्यति ॥ २ ॥ २० ॥

अर्थ—व्यानवायु तृप्त झाला असतां कर्ण तृप्त होतो, कर्ण तृप्त झाला
असतां चंद्र तृप्त होतो, चंद्र तृप्त झाला असतां वायूची दिशानामक
बायको तृप्त होते, वायूची बायको तृप्त झाली असतां जें ज्ञानरूप व आ-
नंदरूप ब्रम्ह दिशेमध्ये व चंद्रामध्ये हृदयकमलांत दक्षिणद्वाराच्या नियाम-
क रूपानें राहते तें तृप्त होतें, ब्रह्माची तृप्ति झाली असतां त्याच्या
मागून यजमान हा संतति, गुरेंढोरे, अन्नादिक, तेज व ब्रह्माचें वैभव ह्यां-
च्या योगानें तृप्त होतो ॥ २ ॥ २० ॥

अथ यां तृतीयां जुहुयात्तां जुहुयादपानाय स्वाहेत्य-
पानस्तृप्यति ॥ १ ॥

टीका—अथ यां तृतीयां जुहुयात् तां अपानाय स्वाहा इति
जुहुयात् तथा अपानः तृप्यति ॥ १ ॥

अर्थ—ह्यानंतर जी तिसरी आहुति तोंडामध्ये घालावयाची ती
“अपानाय स्वाहा” (म्हणजे अपानवायूला अर्पण असो) अशा मंत्रानें
तोंडांत घालावी. त्या योगानें अपानवायु तृप्त होतो ॥ १ ॥

अपाने तृप्यति वाक् तृप्यति वाचि तृप्यत्यामग्निस्तृप्य-
त्यग्नौ तृप्यति पृथिवी तृप्यति पृथिव्यां तृप्यत्यां यत्किञ्च
पृथिवी चाग्निश्चाधितिष्ठतस्तत्तृप्यति तस्यानुत्सिं तृप्यति
प्रजया पशुभिरन्नाद्येन तेजसा ब्रम्हवर्चसेनेति ॥ २ ॥ २१ ॥

टीका—अपाने तृप्यति वाक् तृप्यति वाचि तृप्यत्यां अग्निः
तृप्यति अग्नौ तृप्यति पृथिवी तृप्यति पृथिव्यां तृप्यत्यां यत्

किंच ब्रह्म प्रति पृथिवी च अग्निः अधितिष्ठतः पश्चिमद्वारपत्वे-
न तत् ब्रह्म तृप्यति तस्य अनुतृप्तिं तृप्तेः पश्चात् यजमानः प्रजया
पशुभिः अन्नाद्येन तेजसा ब्रम्हवर्चसेन इति तृप्यति तृप्तिं प्रा-
प्नोति ॥ २ ॥ २१ ॥

अर्थ—अपानवायु तृप्त शाला असतां वाणी तृप्त होते, वाणी तृप्त
शाली असतां अग्नि तृप्त होते, अग्नि तृप्त शाला असतां पृथ्वी तृप्त होते,
पृथ्वी तृप्त शाली असतां ज्ञे ज्ञानरूप व आनंदरूप ब्रम्ह अग्नीमध्ये व पृ-
थ्वीमध्ये हृदयकमलांत पश्चिमद्वाराच्या नियामक रूपानें राहते ते तृप्त हो-
ते, ब्रम्हाची तृप्ति शाली असतां यजमान हा संतति, गुरेंदोरें, अन्नादिक,
तेज, व ब्रम्हाचें वैभव हीं मिळून तृप्त होते ॥ २ ॥ २१ ॥

अथ यां चतुर्थी जुहुयात्तां जुहुयात् समानाय स्वाहेति
समानस्तृप्यति ॥ १ ॥

टीका—अथ यां चतुर्थी जुहुयात् समानाय स्वाहा इति तां
जुहुयात् तथा समानः तृप्यति ॥ १ ॥

अर्थ—ह्यानंतर जी चवथी आहुति तोंडांत घालावयाची ती “स-
मानाय स्वाहा” (म्हणजे समानवायूला अर्पण असो) असा मंत्र म्हणून
तोंडांत टाकावी. त्या योगानें समानवायु तृप्त होते ॥ १ ॥

समाने तृप्यति मनस्तृप्यति मनसि तृप्यति पर्जन्यस्तृ-
प्यति पर्जन्ये तृप्यति विद्युत्तृप्यति विद्युति तृप्यत्यां यत्कि-
ञ्च विद्युच्च पर्जन्यश्चाधितिष्ठतस्तृप्यति तस्यानुतृप्तिं
तृप्यति प्रजया पशुभिरन्नाद्येन तेजसा ब्रम्हवर्चसेनेति
॥ २ ॥ २२ ॥

टीका—समाने तृप्यति मनः तृप्यति मनसि तृप्यति पर्ज-
न्यः इंद्रः तृप्यति पर्जन्ये तृप्यति विद्युत् वायुपत्नी तृप्यति विद्युति
तृप्यत्यां यत् किंच ब्रम्ह प्रति विद्युत् च पर्जन्यः च अधितिष्ठतः

उत्तरद्वारपत्वेन तत् ब्रम्ह तृप्यति तस्य अनुतृप्तिं तृप्तेः पश्चात् यजमानः
प्रजया पशुभिः अन्नाद्येन तेजसा ब्रम्हवर्चसेन इति तृप्यति
॥ २ ॥ २२ ॥

अर्थ—समानवायु तृप्त झाला असतां मन तृप्त होतें, मन तृप्त झालें
असतां पर्जन्य (म्हणजे इंद्र) तृप्त होतो, पर्जन्य तृप्त झाला असतां वि-
द्युत् (म्हणजे वायूची बायको) तृप्त होते, वायूची बायको तृप्त झाली
असतां जें कांहीं ज्ञानरूप व आनंदरूप ब्रम्ह इंद्र व वायूची बायको ह्यां-
च्या हृदयकमलामध्ये उत्तरद्वाराच्या नियामक रूपानें राहतें तें तृप्त होतें,
ब्रम्हाची तृप्ति झाली असतां त्याच्या मागून यजमान हा संतति, गुरेंढोरें,
अन्नादिक, तेज, व ब्रम्हाचें वैभव हीं मिळून तृप्त होतो ॥ २ ॥ २२ ॥

अथ यां पञ्चमीं जुहुयात्तां जुहुयादुदानाय स्वाहेत्यु-
दानस्तृप्यति ॥ १ ॥

टीका—अथ यां पंचमीं जुहुयात् तां उदानाय स्वाहा इति
जुहुयात् तथा उदानः तृप्यति ॥ १ ॥

अर्थ—ह्यानंतर जी पांचवी आहुति तोंडांत घालावयाची ती “उदाना
य स्वाहा ” (म्हणजे उदानवायूला अर्पण असो) असा मंत्र म्हणून
तोंडांत टाकावी. तिच्या योगानें उदानवायु तृप्त होतो ॥ १ ॥

उदाने तृप्यति वायुस्तृप्यति वायौ तृप्यत्याकाशस्तृप्य-
त्याकाशे तृप्यति यत्किञ्च वायुश्चाकाशश्चाधितिष्ठतस्तृ-
प्यति तस्यानुतृप्तिं तृप्यति प्रजया पशुभिरन्नाद्येन तेजसा
ब्रम्हवर्चसेनेति ॥ २ ॥ २३ ॥

टीका—उदाने तृप्यति वायुः तृप्यति वायौ तृप्यति
आकाशः वायुः तृप्यति आकाशे तृप्यति यत् किंच ब्रह्म
प्रति वायुः च आकाशः च अधितिष्ठतः ऊर्ध्वद्वारपत्वेन तत् तृप्यति
तस्य अनुतृप्तिं तृप्तेः पश्चात् यजमानः प्रजया पशुभिः अन्नाद्येन ते-
जसा ब्रम्हवर्चसेन इति तृप्यति तृप्तिं प्राप्नोति ॥ २ ॥ २३ ॥

अर्थ—उदानवायु तृप्त झाला असतां वायु तृप्त होतो, वायु तृप्त झाला असतां आकाश (म्हणजे वायु) तृप्त होतें, मुख्य वायु तृप्त झाला असतां जें कांहीं ज्ञानरूप व आनंदरूप परब्रम्ह वायु व मुख्य वायु ह्या दोघांच्या हृदयकमलामध्ये उर्ध्वद्वाराच्या नियामकरूपानें राहतें तें परब्रम्ह तृप्त होतें, परब्रम्ह तृप्त झालें असतां यजमान हा संतति, गुरेंदोरें, अन्न इत्यादिक, तेज व ब्रम्हाचें वैभव ह्यांनीं तृप्त होतो ॥ २ ॥ २३ ॥

स य इदमविद्वानग्निहोत्रं जुहोति यथाङ्गारानपोह्य भस्मनि जुहुयात्तादृक् तत्स्यात् ॥ १ ॥

टीका—एवं वैश्वानरस्वरूपं तद्विषयहोमप्रकारं च निरूप्य ज्ञानपूर्व-होममेवावश्यंभावीति भावेन तदज्ञानेन होमेनार्थं तदज्ञानेन होमे फलं चाह ॥ स य इति ॥ सः प्रसिद्धः यः कश्चित् इदं वैश्वानरस्वरूपादिकं अविद्वान् अग्निहोत्रं प्राणाग्निहोत्रं जुहोति तस्य तत् अग्निहोत्राख्यं कर्म यथा अंगारान् अपोह्य भस्मनि जुहुयात् मूर्खः तादृक् स्यात् ॥१॥

अर्थ—[ह्याप्रमाणें वैश्वानराचें स्वरूप व त्याच्या संबंधीच्या होमाचा प्रकार सांगून ज्ञानपूर्वक होम करणें अवश्य आहे अशा अभिप्रायानें, अज्ञानानें होम करण्यांत अर्थ नाहीं व ज्ञानपूर्वक होम करण्यांत फळ आहे असें सांगतो.] जो कोणी वैश्वानराचें स्वरूप न जाणतां अग्निहोत्राचें हवन करितो त्याचें अग्निहोत्रकर्म, जसें रत्नरखित निखारे सोडून राखे-मध्ये हवन केलें असतां होतें तसें मूर्खपणाचें कृत्य होतें ॥ १ ॥

अथ य एतदेवं विद्वानग्निहोत्रं जुहोति तस्य सर्वेषु लोकेषु सर्वेषु भूतेषु सर्वेष्व्वात्मसु हुतं भवति ॥ २ ॥

टीका—अथ यः अधिकारी एतन् वैश्वानरस्वरूपं एवं उक्तरीत्या विद्वान् अग्निहोत्रं प्राणाग्निहोत्रं जुहोति तस्य सर्वेषु लोकेषु स्थितेषु सर्वेषु भूतेषु सर्वेषु आत्मसु तदंतर्गतसर्वेषु आत्मसु हुतं भवति ॥२॥

अर्थ—जो कोणी वैश्वानराचें वर सांगितल्याप्रमाणें ज्ञान मिळवून

प्राणादिकांना आहुति देतो, त्यानें सर्व लोकीं असलेल्या सर्व प्राण्यांमध्ये राहणाऱ्या सर्व परमात्म्यांना हवन केलें असें होतें ॥ २ ॥

तद्यथेषीका तूलमग्नौ प्रोतं प्रदूयेतैव॥ हास्य सर्वे पाप्मानः प्रदूयन्ते य एतदेवं विद्वानग्निहोत्रं जुहोति ॥३॥

टीका—ततः किमित्यतोऽनिष्टनिवृत्तिफलमाह ॥ तदिति ॥ तत् निदर्शनं यथा इषीका तूलं च अग्नौ प्रोतं प्रविष्टं प्रदूयेत परितप्तं भवेत् भस्मीभवेत् एवं ह अस्य वैश्वानरज्ञानिनः सर्वे पाप्मानः प्रदूयन्ते विनश्यंतीत्यर्थः । यः एतत् एवं विद्वान् अग्निहोत्रं जुहोति ॥ ३ ॥

अर्थ—[त्यापासून काय झालें म्हणाल तर दुःख नाहीसें हेतें हें फळ सांगतो.] असा दृष्टांत आहे कीं, जसें गवत व कापूस विस्तवांत ठेविले असतां त्याची जळून राख होते तसें वैश्वानराला जाणणाऱ्याचें पाप नाहीसें होतें. जो हें असें जाणून अग्निहोत्र कर्म करितो ॥ ३ ॥

तस्माद्दु हैवंविद्यपिचण्डालायोच्छिष्टं प्रयच्छेदात्मनि हैवास्य तद्वैश्वानरे हुतं स्यादिति तदेष श्लोकः ॥ ४ ॥

टीका—तस्मात् उ ह एवंवित् चंडालाय उच्छिष्टं प्रयच्छेत् तत् ह अस्य ज्ञानिनः आत्मनि वैश्वानरे एव हुतं स्यात् । तत् एषः वक्ष्यमाणः श्लोकः अस्ति ॥ ४ ॥

अर्थ—त्यानें जरी चांडाळाला उष्टें अन्न दिलें तरी तें वैश्वानरअग्नीमध्ये हवन केल्याप्रमाणें होतें. ह्याविषयीं प्रमाण पुढें सांगितलेला श्लोक आहे ॥ ४ ॥

यथेह क्षुधिता बाला मातरं पर्युपासत एव॥ सर्वाणि भूतान्यग्निहोत्रमुपासत इत्यग्निहोत्रमुपासत इति ॥५॥२४॥ इति छान्दोग्योपनिषत्सु पञ्चमः प्रपाठकः

टीका—तत् यथा इह क्षुधिताः बालाः यथा मातरं पर्युपासते

एवं सर्वाणि भूतानि अग्निहोत्रं उपासते इति अग्निहोत्रं उपासते
इति ॥ ५ ॥ २४ ॥ इति छांदोग्योपनिषत्सु पंचमः प्रपाठकः समाप्तः

—अर्थ—जशीं भूक लागलेलीं मुलें आईची उपासना करितात तसें
सर्व प्राणी ह्या अग्निहोत्र जाणणाऱ्याची उपासना करितात, अग्निहोत्र
जाणणाऱ्याची उपासना करितात ॥ ५ ॥ २४ ॥ ह्याप्रमाणें छांदोग्य
उपनिषदांतील पांचवा प्रपाठक संपला ॥ ५ ॥

ने पगळी प्रं गाठव
४३७ व नारंग
दा. वि.

वेदांतग्रंथ.

परमेश्वराचें ज्ञान कळून घेण्याची ज्यांस इच्छा आहे अशा योग्य ब्राह्मणांकरितां खालीं लिहिलेले ग्रंथ.

संस्कृत टीका व मराठी अर्थ व समजुतीच्या टिपा ह्यांसहित.

रा० रा० व्यंकटराव रामचंद्र ह्यानीं तयार केलेले.

किं० आ० ट० ख०

ईशोपनिषत्	८८	८१
केनोपनिषत्	८८	८१
काठकोपनिषत् (अध्याय १ ला व २ रा) प्रत्येकास ..	८१२	८१
प्रश्नोपनिषत्	८१२	८१
मुंडकोपनिषत्	८१२	८१
मांडुक्योपनिषत्	१	८२
तैत्तिरीयोपनिषत् (ब्रह्मानंदवल्ली)	८१२	८१
तैत्तिरीयोपनिषत् (भृगुवल्ली)	८८	८१
ऐतरेयोपनिषत्	८१२	८१
छांदोग्योपनिषत् (प्रपाठ ४ वा, ६ वा, ७ वा व ८ वा) प्रत्येकास ..	८१२	८१
बृहदारण्यकोपनिषत् (अध्याय ५ वा व ६ वा)	८१२	८१
नारायणोपनिषत्	तयार होत आहे.	
श्वेताश्वतरोपनिषत्	तयार होत आहे.	
मैत्र्युपनिषत्	तयार होत आहे.	
योगसूत्र (समाधिपाद, साधनपाद, विभूतिपाद) प्रत्येकास ..	८१२	८१
ब्रह्मसूत्र	तरजुमा चालला आहे.	
गीता	तरजुमा चालला आहे.	
वेदांतसार	१८८	८२
अद्वैतमकरंद	तयार होत आहे.	
अपरोक्षानुभूति	तयार होत आहे	
पंचदशी	तरजुमा चालला आहे.	

सदर्हू बुकांच्या किंवा ह्याच ग्रंथकर्त्यानीं केलेल्या इतर मराठी व इंग्लिश बुकांच्या दरएक प्रतीच्या टैटल पेजवर ग्रंथकर्त्यांच्या नांवचा शिक्का मारून विकण्याची पूर्वीपासून वहिवाट ठेविलेली आहे, आणि शिक्का नसलेली प्रत आढळल्यास तिजबद्दल कायद्याप्रमाणें तजवीज करण्यांत येईल.

पुणें पेंठ शुक्रवार,
घर नंबर ६११.

गंगाधर मोरेश्वर जोशी,
निसबत व्यंकटराव रामचंद्र.